देवें ब्रह्मार्पणत्वें । क्रिया सांगितली ।। ज्ञा. १८ - १४४१

या अध्यायापासून बाराव्या अध्यायाच्या 'अद्वेष्टा सर्व भूतानाम्' या तेराव्या श्लोकापर्यंत श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या दृष्टीने गीतेतील उपासनाकांड आहे. तिसऱ्या अध्यायात प्रत्येकाने कर्म केलेच पाहिजे, असा निर्णय भगवंतांनी केला आहे. परंतु कर्म आचरीत असता त्यात अज्ञानाचे जे बंध आहेत, त्या बंधांपासून सोडवणूक करून मोक्षापर्यंत जावयाचे असेल, तर ब्रह्मार्पणबुद्धीने कर्म करणे जरूर आहे. शरीर, वाणी व मन यांद्वारा जे विहित कर्म उत्पन्न होईल ते एक ईश्वराच्याच प्रीत्यर्थ करणे जरूर आहे. ही उपासना कशी करावी हे सांगण्यास, या चौथ्या अध्यायाच्या शेवटच्या भागात आरंभ केला आहे.

भगवंताच्या म्हणण्याचा अनुवाद करण्यापूर्वी, त्या अनुवादाने श्रोत्यांना सुखाची मेजवानी होणार आहे, असे म्हणून ज्ञानदेव श्रोत्यांचे अवधान प्रथम एकाग्र करून घेतात व अर्जुनाचा प्रश्न नसताहि, भगवान त्याला आपणहून अत्यंत दुर्मिळ, सर्वांपासून आतापर्यंत चोरून ठेवलेली गोष्ट सांगत आहेत, याची उपपत्ति सांगतात. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात की, अर्जुनावरील देवांचे असलेले निस्सीम प्रेमच यास कारण आहे. (१-१५). भगवंताचे म्हणणे ज्ञानदेवांनी जे मांडले ते थोडक्यात असे आहे :

मागील अध्यायात सांगितलेला निष्काम कर्मयोग माझ्यापासून पूर्वी विवस्वत, मनु, इक्ष्वाकू व इतर राजर्षि यांना परंपरागत प्राप्त झाला होता. परंतु सांप्रत काळी वैराग्यविवेकांच्या अभावी व लोक देहासक्त होऊन विषयसुखात दंग झाल्यामुळे जो निष्काम कर्मयोग लुप्त झाला, तोच पुनः मी आज तुला युद्धाची धांदल क्षणभर बाजूस ठेवून सांगितला; याचे कारण तू प्रेमाचा पुतळा, भक्तीचा जिव्हाळा व सख्याची मूर्तीच आहेस', (१६-३१). 'मी फार प्राचीन काळी हा उपदेश केला.' असे सांगणारा श्रीकृष्ण सध्या अर्जुनाच्या समोर उभा आहे, यात जी विसंगति दिसते तिचे निराकरण करून देवांनी सांगितले की, माझ्यासहित सर्वांचे आजपर्यंत कितीतरी जन्म होऊन गेले; पण मनुष्याला आपल्या जन्मांची आठवण राहात नाही, परंतु मला ती राहते. (३२-४३). वास्तविक मी जन्मरहितच आहे; पण मी जन्म घेतो ही जी क्रिया दिसते ती मायेमुळे भासते. एकाच वस्तूची आरशामुळे दोन रूपे दिसतात, तसे माझे अवतारकार्य भासते. हे अवतारकार्य धर्माची संस्थापना, साधूंचे रक्षण व दैत्यांचा नाश करून जगात धर्म नांदून सुख वाढवावे एवढ्याकरिता आहे. (४४-५७). हेच माझे अवतारकार्य आहे व हे काम, क्रोध, भय यांपासून मुक्त असलेल्या पुरुषांना यथार्थ रीतीने समजते. वास्तविक सर्व पुरुष मद्रूपच आहेत. मात्र जे लोक भेदबुद्धीला वश होतात, त्यांना परमात्मा एकरस असूनहि जगात चांगला-वाईट असा भेद दिसतो. वास्तविक हा भेद त्यांच्या बुद्धीत आहे. (५८-७६). ब्राह्मणादि चार वर्णांतील माणसे वस्तुतः एकच आहेत, परंतु त्यांच्या ठिकाणी जे स्वभावधर्म व गुण आहेत; त्यांच्या अनुरोधाने मी त्यांची चार वर्गांत विभागणी केली आहे व प्रकृतिजन्य गुणांतील भेदांप्रमाणे त्यांना कर्मे वाटून दिली आहेत. म्हणून तत्त्वतः विचार केला तर या वर्णभेद संस्थेचा कर्ता मी नव्हे. प्रत्येकाने आपले कर्म योग्य रीतीने आचरले तर तेच कर्म कर्मबंधापासून निःसंशय सोडवील. मात्र कर्म - अकर्म वगैरे कशाला म्हणतात, याचा विचार करतांना, चांगले चांगले दूरदर्शी पुरुष देखील घोटाळ्यात पडतात. म्हणून या सर्व क्रियेच्या बुडाशी महत्त्वाचा विचार असा आहे की, कर्म घडत असले तरी ते आपण करीत नाही, अशी ठाम समजूत ठेवणे व त्याच्या फलाची आशा न ठेवणे, कर्म करीत असताहि आपले नैष्कर्म्य तसेच आहे, अशा समजुतीने राहणे ही याची युक्ति आहे. (७७-१०५). ती ज्याला सांपडली तो ब्रह्मरूप झालेला पुरुष संतोषाच्या गाभाऱ्यात आत्मबोधाचे सेवन करीत असतो. लौकिकदृष्ट्या, यदृच्छेने जे मिळेल त्यावर तो संतुष्ट असतो. त्याला आपला व परका असा भेद राहत नाही. सर्व विश्व त्याला वेगळे

राहिलेले नसते. मग त्याला कर्म कोठले ? व जरी त्याने लीलेने यज्ञादिक कर्मे केली तरी त्याच्या ऐक्यभावनेमुळे शेवटी ती ऐक्यातच मिळतात. कर्म ब्रह्मच आहे, असे साम्य त्याच्या अनुभवाला आले असल्यामुळे त्याने कर्म केले तरी ते नैष्कर्म्यच आहे. (१०६-१२१).

विवेकयुक्त व वैराग्ययुक्त होऊन ज्यांनी योगरूप अग्नीची उपासना स्वीकारली आहे त्या दैवयज्ञाचे, ब्रह्मरूप अग्नीचे उपासक, तसेच इंद्रियांची व प्राणांची सर्व कर्मे ज्ञानरूपी अग्नीने प्रदीप्त झालेल्या आत्मसंयमस्वरूपी अग्नीत आहुति देणारे, या सर्वांच्या यज्ञक्रिया जरी भिन्न आहेत तरी त्या सर्वांचे मोक्ष हे एकच फल आहे. द्रव्यादि यज्ञद्वारा मनाच्या ठिकाणचे सर्व मळ धुऊन टाकून अज्ञान नाहीसे झाल्यामुळे केवळ ज्ञानच शिल्लक राहते, असे जे ब्रह्मतत्त्व ते ते पावतात. हे द्रव्यादि यज्ञ जरी सांगितले आहेत, तरी ज्ञानयज्ञाची योग्यता त्यांना येत नाही. ज्ञानाची महति फार मोठी आहे. (१२२-१६४). ते जर प्राप्त करून घ्यावयाचे असेल, तर संतचरणांची अनन्य सेवा हाच उपाय आहे. त्याची प्राप्ति झाल्यावर मोहरूपी अंधकार नाहीसा होऊन भ्रांति, व्यामोह यांचा संपर्कहि लागणार नाही. ज्ञानासारखी पवित्र वस्तु दुसरी नसून ती फक्त आत्मसुखाची ज्याला चटक लागून सर्व विषयांचा वीट आला आहे व ज्याला इंद्रियांची ओढ नाही व जो कर्माचे कर्तृत्व आपल्याकडे घेत नाही, अशा पुरुषालाच प्राप्त होते व त्यामुळे त्याला निरंतर शांतीचा लाभ मिळतो. (१६५-१९२).

जन्माला येऊन ज्यांनी संयमाग्नीची सेवा केली नाही, त्यांना परलोक तर दूरच राहिला; त्यांचे येथील जिणेहि धड राहात नाही. त्याचप्रमाणे या ज्ञानाची ज्याला आवड नाही, त्याचे येथील जिणे व्यर्थ आहे. विषय-सुखात रंगून जाऊन जो संशयग्रस्त असतो, तो पातकी असून त्याचा सर्वस्वी घातच होतो. (१९३-२०३)

जेथे ज्ञानाचा अभाव असतो तेथेच हा संशय असतो. अज्ञानामुळे हा वाढतो व श्रद्धेचा मार्ग बंद पडतो. हृदयाला व बुद्धीला तो ग्रस्त करून टाकतो. परंतु ज्ञानरूपी खड्ग हाती असेल तर या प्रबळ संशयाचा नाश करता येतो; मग मनावरील मळ निःशेष नाहीसे होतात. शेवटी भगवंतांनी अर्जुनाला आपल्या अंतःकरणातील सर्व संशय टाकून पुनः युद्धासप्रवृत्त होण्यास सांगितले. (२०४-२०९)

अध्यायाचा शेवट करण्यापूर्वी ज्ञानदेवांनी आपल्या ग्रंथात शांतरसाचा कसा उत्कर्ष झाला आहे; त्यातील शब्द दिसण्यात लहान असले तरी त्यांचे सामर्थ्य कसे अमर्याद आहे; साहित्य, अलंकार व आत्मचर्चा यांनी आपला ग्रंथ कसा नटलेला आहे; या ग्रंथाचे श्रवण करणाऱ्याच्या संसार-दुःखाचे समूळ उच्चाटन कसे होईल, हे सर्व विषय मोठ्या बहारीने सांगून 'मी जे सांगतो त्याकडे मोठ्या प्रसन्न चित्ताने लक्ष द्या', अशी श्रोत्यांना विनंती केली आहे. (२१०-२२५).

 अध्याय चौथा : ज्ञानसंन्यासयोग

आजि श्रवणेंद्रिया पिकलें । जे येणें गीतानिधान देखिलें । आतां स्वप्नचि हें तुकलें । साचासरिसें ॥ १ ॥ आधींचि विवेकाची गोठी । वरी प्रतिपादी कृष्ण जगजेठी । आणि भक्तराजु किरीटी । परिसत असे ॥ २ ॥ जैसा पंचमालापु सुगंधु । कीं परिमळु आणि सुस्वादु । तैं भला जाहला विनोदु । कथेचा इये ॥ ३ ॥ कैसी आगळिक दैवाची । जे गंगा वोळली अमृताची । हो कां जपतपें श्रोतयांचीं । फळा आलीं ॥ ४ ॥ आतां इंद्रियजात आघवें । तिहीं श्रवणाचें घर रिघावें । मग संवादसुख भोगावें । गीताख्य हें ॥ ५ ॥ हा अतिसो अतिप्रसंगें । सांडूनि कथाचि ते सांगे । जे कृष्णार्जुन दोघे । बोलत होते ॥ ६ ॥ ते वेळीं संजयो रायातें म्हणे । अर्जुनु अधिष्ठिला दैवगुणें । जे अतिप्रीती नारायणें । बोलिजतु असे ॥ ७ ॥ जें न संगेचि पितया वसुदेवासी । जें न संगेचि माते देवकीसी । जें न संगेचि बळिभद्रासी । तें गुह्य अर्जुनेंशीं बोलत ॥ ८ ॥ देवी लक्ष्मीयेवढी जवळिक । तेही न देखे या प्रेमाचें सुख । आजि कृष्णस्नेहाचें पिक । यातेंचि आथी ॥ ९ ॥ सनकादिकांचिया आशा । वाढीनल्या होतिया कीर बहुवसा । परी त्याही येणें मानें यशा । येतीचिना ॥ १० ॥ या जगदीश्वराचें प्रेम । एथ दिसतसे निरूपम । कैसें पार्थें येणें सर्वोत्तम । पुण्य केलें ॥ ११ ॥ हो कां जयाचिया प्रीती । अमूर्त हा आला व्यक्ती । मज एकवंकी याची स्थिती । आवडतु असे ॥ १२ ॥ एऱ्हवीं हा योगियां नाडळे । वेदार्थासी नाकळे । जेथ ध्यानाचेही डोळे । पावतीना ॥ १३ ॥ तें हा निजस्वरूप । अनादि निष्कंप । परी कवणें मानें सकृप । जाहला आहे ॥ १४ ॥ हा त्रैलोक्यपटाची घडी । आकाराची पैलथडी । कैसा याचिये आवडी । आवरला असे ॥ १५ ॥

श्रीभगवानुवाच :

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् । विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

मग देव म्हणे अगा पंडुसुता । हाचि योगु आम्हीं विवस्वता । कथिला परी ते वार्ता । बहुवां दिवसांची ॥ १६ ॥ मग तेणें विवस्वतें रवी । हे योगस्थिति आघवी । निरूपिली बरवी । मनूप्रती ॥ १७ ॥ मनूनें आपण अनुष्ठिली । मग इक्ष्वाकुवा उपदेशिली । ऐसी परंपरा विस्तारिली । आद्य हे गा ॥ १८ ॥

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः । स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

 अध्याय चौथा : ज्ञानसंन्यासयोग

आज श्रवणेंद्रियाला सुकाळ झाला. कारण गीतेसारखा ठेवा त्याला पहावयास मिळाला. जसे कांही स्वप्नच खरे व्हावे, तसे आता हे झाले आहे. १. अगोदरच ही विवेकाची कथा, त्यात तिचे प्रतिपादन जगात अत्यंत प्रतापशाली असे श्रीकृष्ण करीत असून भक्तामध्ये श्रेष्ठ असणारा अर्जुन ते ऐकत आहे. २. ज्याप्रमाणे पंचमस्वर व सुवास किंवा सुवास व उत्तम रुची यांच्या गोड मिलाफाचा योग यावा (त्याप्रमाणे) या कथेचा योग मोठ्या बहारीचा जमला आहे. ३. काय दैवाचा जोर पहा ! ही अमृताची गंगाच लाभली म्हणावयाची किंवा श्रोत्यांची जपतपादि अनुष्ठाने (या कथेच्या रूपाने) फळास आली आहेत. ४. आता एकूण एक इंद्रियांनी श्रवणेंद्रियाचा आश्रय करावा आणि मग गीता नांवाच्या या संवादाचे सुख भोगावे. ५. हा अप्रासंगिक पाल्हाळ पुरे कर व कृष्ण आणि अर्जुन हे दोघे जे कांही बोलत होते ती हकीगतच सांग, (असे श्रोते म्हणाले). ६. (ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात,) त्या वेळी संजय धृतराष्ट्राला म्हणाला, खरोखर भाग्यानेच अर्जुनाचा आश्रय केला. कारण प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्ण त्याच्याशी मोठ्या प्रेमाने बोलत आहेत. ७. पिता वसुदेव याला जे सांगितलेच नाही, आई देवकी हिला जे सांगितलेच नाही, (आपला भाऊ) बळिभद्र याला जे सांगितलेच नाही ते रहस्य अर्जुनाजवळ श्रीकृष्ण बोलत आहेत. ८. (श्रीकृष्णदेवाच्या) जवळ असणारी एवढी देवी लक्ष्मी पण या (कृष्णाच्या), प्रेमाचे सुख तिलाहि (कधी) दिसले नाही. कृष्णाच्या प्रेमाचे सर्व फळ यालाच (अर्जुनालाच) आज लाभत आहे. ९. सनकादिकांच्या (परमात्मसुखाबद्दलच्या) आशा खरोखर खूपच बळावल्या होत्या पण त्या इतक्या प्रमाणात यशाला आल्याच नाहीत. १०. या जगदीश्वराचे प्रेम येथे (या अर्जुनावर) अगदी निरुपम दिसत आहे. या पार्थाने कसे उत्कृष्ट पुण्य केले आहे बरे ! ११. पहा, ज्या अर्जुनाच्या प्रीतीमुळे हा कृष्ण, (वास्तविक) निराकार असून साकार झाला, त्या अर्जुनाची (देवाशी) एकरूपता मला चांगलीच पटते. १२. नाही तर, हा योग्यांना सांपडत नाही, वेदांच्या अर्थाला सांपडत नाही. ध्यानाचीहि नजर जेथपर्यंत पोहोचत नाही. १३. अशी जी आत्मस्थिति, तद्रूप असणारा हा श्रीकृष्ण मूळचाच अचल आहे, पण (आज या अर्जुनावर) किती बरे कृपावंत झाला आहे ! १४. हा त्रैलोक्यरूप वस्त्राची घडी असून आकाराच्या पलीकडचा आहे; (पण) या अर्जुनाच्या प्रेमाने कसा आटोक्यात आणला आहे ! १५.

श्रीकृष्ण म्हणाले, मी हा अविनाशी योग सूर्याला सांगितला, सूर्याने मनूला सांगितला, मनूने इक्ष्वाकूला सांगितला. १.

मग देव म्हणाला, अरे अर्जुना, हाच (निष्कामकर्म) योग आम्ही सूर्याला सांगितला; परंतु ती गोष्ट फार दिवसांपूर्वीची आहे. १६. मग त्या विवस्वान सूर्याने या योगाची संपूर्ण माहिती वैवस्वत मनूला उत्तम प्रकारे सांगितली. १७. वैवस्वत मनूने याचे स्वतः आचरण केले आणि मग (आपला मुलगा जो) इक्ष्वाकु त्याला त्याचा उपदेश केला. अशी ही परंपरा मुळापासून चालत आली आहे. १८.

याप्रमाणे परंपरेने प्राप्त झालेल्या ह्या योगाला राजर्षि जाणते झाले. हे अर्जुना, पुष्कळ काळ लोटल्यामुळे तो योग या लोकी नष्ट झाला आहे. २.

मग आणिकहि या योगातें । राजर्षि जाहले जाणते । परि तेथोनि आतां सांप्रतें । नेणिजे कोणी ॥ १९ ॥ जे प्राणिया कामीं भरु । देहाचिवरी आदरु । म्हणोनि पडिला विसरु । आत्मबोधाचा ॥ २० ॥ अव्हांटलिया आस्थाबुद्धि । विषय सुखचि परमावधि । जीवु तैसा उपाधि । आवडे लोकां ॥ २१ ॥ एऱ्हवीं तरी खवणेयांचां गांवीं । पाटाउवें काय करावीं । सांगें जात्यंधा रवी । काय आथी ॥ २२ ॥ कां बहिरयांचां आस्थानीं । कवण गीतातें मानी । कीं कोल्हेया चांदणीं । आवडी उपजे ॥ २३ ॥ पैं चंद्रोदया आरौतें । जयांचे डोळे फुटती असते । ते काउळे केवीं चंद्रातें । वोळखती ॥ २४ ॥ तैसे वैराग्याची शिंव न देखती । जे विवेकाची भाष नेणती । ते मूर्ख केंवीं पावती । मज ईश्वरातें ॥ २५ ॥ कैसा नेणों मोहो वाढीनला । तेणें बहुतेक काळु व्यर्थ गेला । म्हणोनि योगु हा लोपला । लोकीं इये ॥ २६ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः । भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

तोचि हा आजि आतां । तुजप्रती कुंतीसुता । सांगितला आम्हीं तत्त्वता । भ्रांति न करीं ॥ २७ ॥ हें जीवींचें निज गुज । परी केवीं राखों तुज । जे पढियेसी तूं मज । म्हणऊनियां ॥ २८ ॥ तूं प्रेमाचा पुतळा । भक्तीचा जिव्हाळा । मैत्रियेची चित्कळा । धनुर्धरा ॥ २९ ॥ तूं अनुसंगाचा ठावो । आतां तुज काय वंचूं जावों । जरी संग्रामारूढ आहों । जाहलों आम्ही ॥ ३० ॥ तरी नावेक हें सहावें । गाजाबज्यही न धरावें । परी तुझें अज्ञानत्व हरावें । लागे आधीं ॥ ३१ ॥

अर्जुन उवाच :

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः । कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

तंव अर्जुन म्हणे हरी । माय आपुलेयाचा स्नेहो करी । एथ विस्मयो काय अवधारीं । कृपानिधी ॥ ३२ ॥ तूं संसारश्रांतांची साउली । अनाथा जीवांची माउली । आमुतें कीर प्रसवली । तुझीच कृपा ॥ ३३ ॥ देवा पांगुळ एकादें विइजे । तरी जन्मौनि जोजारु साहिजे । हें बोलों काय तुझें । तुजचि पुढां ॥ ३४ ॥ आतां पुसेन जें मी कांहीं । तेथ निकें चित्त देईं । तेवींचि देवें कोपावें ना कांहीं । बोला एका ॥ ३५ ॥ तरी मागील जे वार्ता । तुवां सांगितली होती अनंता । ते नावेक मज चित्ता । मानेचिना ॥ ३६ ॥ जे तो विवस्वतु म्हणजे कायी । ऐसें हें वडिलां ठाउवें नाहीं । तरी तुवांचि केवीं पाहीं । उपदेशिला ॥ ३७ ॥ तो तरी आइकिजे बहुतां काळांचा ।

मग आणखीहि ह्या निष्काम कर्मयोगाला जाणणारे राजर्षि पुढे होऊन गेले; पण तेव्हांपासून आता हल्ली (हा निष्काम कर्मयोग) कोणालाहि ठाऊक नाही. १९. कारण प्राण्यांचा सगळा भर विषयवासनेवर (पडला) व त्यांचा सगळा जीव काय तो देहावर आहे, म्हणून त्यांना आत्मज्ञानाचा विसर पडला. २०. आत्मबोधाची आस्था ज्या बुद्धीने बाळगावयाची ती आडमार्गाला लागल्या-मुळे (लोकांना) विषयसुखच हे आत्यंतिक सुख वाटू लागले व देहादिक प्रपंच हा प्राणाप्रमाणे प्रिय झाला. २१. नाही तर नग्न लोकांच्या गावी उंची वस्त्रे काय करावयाची ? जन्मांधाला सूर्य काय होय ? सांग बरे ! २२. किंवा बहिऱ्यांच्या सभेत गाण्याला कोण किंमत देणार ? किंवा कोल्ह्याच्या मनात चांदण्याबद्दल प्रेम कधी उत्पन्न होईल काय ? २३. चंद्राचा उदय होण्याच्या अगोदरच ज्यांचे असलेले डोळे फुटतात (निरुपयोगी होतात) ते कावळे चंद्राला कसे बरे ओळखणार ? २४. त्याप्रमाणे वैराग्यरूपी नगराच्या शिवेचेहि ज्यांनी कधी दर्शन घेतले नाही, विवेक कशाला म्हणतात, हे ज्यांना माहीत नाही, त्या मूर्खांना, माझी, ईश्वराची कशी बरे प्राप्ती होणार ? २५. हा मोह इतका कसा वाढला कोण जाणे ! त्यामुळे बहुतेक काळ व्यर्थ गेला आणि म्हणून या लोकातला हा निष्काम कर्मयोग बुडाला. २६.

तू माझा भक्त व सखा आहेस, म्हणून तोच हा पुरातन योग मी आज तुला सांगितला आहे; कारण हे (सर्व रहस्यांतील) उत्तम रहस्य आहे . ३.

तोच हा योग अर्जुना, आम्ही तुला आज खरोखर सांगितला, याविषयी संशय ठेवू नकोस. २७. (हा योग म्हणजे) माझ्या जीवाची अगदी गुप्त गोष्ट आहे, पण तुझ्यापासून ती कशी चोरून ठेवू ? कारण तू माझा अगदी लाडका पडलास. २८. अर्जुना, तू प्रेमाचा पुतळा, भक्तीचा जिव्हाळा व सख्याची जीवनकला आहेस. २९. अर्जुना, तुझा व माझा संबंध अगदी निकटचा आहे या वेळी तुझी फसवणूक कशी करावी ? जरी आम्ही युद्धाला सज्ज झालो आहो; ३०. तरी क्षणभर ते बाजूला ठेवून, या गडबडीचाहि विचार मनात न आणता पहिल्याने तुझे अज्ञान घालवून टाकले पाहिजे. ३१.

अर्जुन म्हणाला, तुझा जन्म अलीकडचा आणि सूर्याचा जन्म तुझ्या फार पूर्वीचा आहे. (असे असता) तू सुरुवातीला (हा योग) त्याला सांगितलास हे मी कसे जाणावे ? ४.

तेव्हां अर्जुन म्हणाला, कृपानिधी श्रीहरि पहा बरे, आई आपल्या मुलावर ममता करते यात नवल ते काय ? ३२. संसारतापाने थकलेल्यांची तू सावली आहेस, अनाथ जीवांची आई आहेस, आम्हांला तर केवळ तुझ्या कृपेनेच जन्मास घातले आहे. ३३. देवा, (आईने) एखाद्या पांगळ्या मुलाला जन्म दिला तर जन्मापासून त्याचा त्रास तिला काढावाच लागतो; या तुझ्या (गोष्टी) तुझ्यासमोर काय बोलाव्या ? ३४. आता मी जे कांही विचारीन त्याकडे चांगले चित्त दे. त्याचप्रमाणे देवा, माझ्या या एका बोलाचा (प्रश्नाचा) मुळी राग धरू नकोस. ३५. अनंता. पूर्वीची गोष्ट म्हणून जी तू मला सांगितलीस ती क्षणभर माझ्या मनाला पटतच नाही. ३६. पहा, तो विवस्वत म्हणजे कोण हे वाडवडिलांना सुद्धा ठाऊक नाही तर पहा, तू त्याला उपदेश केलास हे कसे बरे शक्य आहे ? ३७. तो तर फार पूर्वीच्या काळचा असे ऐकतो आणि तू श्रीकृष्ण तर

आणि तूं तंव कृष्ण सांपेचा । म्हणोनि गा इये मातुचा । विसंवादु ।। ३८ ।। तेवींचि देवा चरित्र तुझें । आपण कांहीं काय जाणिजे । हें लटिकें केवीं म्हणिजे । एकिहेळां ।। ३९ ।। परी हेचि मातु आघवी । मी परियेसें तैशी सांगावी । जे तुवांचि तया रवी केवीं । उपदेशु केला ।। ४० ।।

श्रीभगवानुवाच :

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ।। ५ ।।

तंव कृष्ण म्हणे पंडुसुता । तो विवस्वतु जैं होता । तैं आम्हीं नसों ऐसी चित्ता । भ्रांति जरी तुज ।। ४१ ।। तरी तूं गा हें नेणसी । पैं जन्में आम्हां तुम्हांसी । बहुतें गेलीं परी तियें न स्मरसी । आपुलीं तूं ।। ४२ ।। मी जेणें जेणें अवसरें । जें जें होऊनि अवतरें । तें समस्तही स्मरें । धनुर्धरा ।। ४३ ।।

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ।। ६ ।।

म्हणोनि आघवें । मागील मज आठवें । मी अजुही परि संभवें । प्रकृतियोगें ।। ४४ ।। माझें अव्ययत्व तरी न नसे । परी होणें जाणें एक दिसे । तें प्रतिबिंबे मायावशें । माझांचि ठायीं ।। ४५ ।। माझी स्वतंत्रता तरी न मोडे । परी कर्माधीनु ऐसा आवडे । तेंही भ्रांतिबुद्धि तरी घडे । एऱ्हवीं नाहीं ।।४६।। कीं एकचि दिसे दुसरें । तें दर्पणाचेनि आधारें । एऱ्हवीं काय वस्तुविचारें । दुजें आहे ।। ४७ ।। तैसा अमूर्तचि मी किरीटी । परी प्रकृति जैं अधिष्ठीं । तैं साकारपणें नटें नटीं । कार्यालागीं ।। ४८ ।।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ।। ७ ।।

जें धर्मजात आघवें । युगायुगीं म्यां रक्षावें । ऐसा ओघु हा स्वभावें । आद्य असे ।। ४९ ।। म्हणोनि अजत्व परतें ठेवीं । मी अव्यक्तपणही नाठवीं । जे वेळीं धर्मातें अभिभवी । अधर्मु हा ।। ५० ।।

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ।। ८ ।।

ते वेळीं आपुल्याचेनि कैवारें । मी साकारु होऊनि अवतरें । मग अज्ञानाचें आंधारें । गिळूनि घालीं ।। ५१ ।। अधर्माची अवधी तोडीं । दोषांचीं लिहिलीं फाडीं । सज्जनांकरवीं गुढी । सुखाची उभवीं ।। ५२ ।। दैत्यांचीं कुळें नाशीं । साधूंचा मानु गिंवशीं । धर्मासीं नीतीशीं । शेंज भरीं ।। ५३ ।। मी अविवेकाची काजळी । फेडूनि विवेकदीप उजळीं । तैं योगियां पाहे दिवाळी । निरंतर ।। ५४ ।। स्वसुखें विश्व कोंदे । धर्मचि जगीं नांदे । भक्तां निघती दोंदें । सात्त्विकाचीं ।। ५५ ।। तैं पापाचा अचळु

आजच्या काळचा, म्हणून देवा, हे तुझे बोलणे विसंगत आहे. ३८. तसेच देवा तुझे चरित्र मला कसे काय समजणार ? तेव्हां हे एकदम खोटे तरी कसे म्हणावे ? ३९. तेव्हां तूच त्या सूर्याला उपदेश कसा केलास हीच सगळी हकीकत मला पटेल तशी सांग. ४०.

श्रीकृष्ण म्हणाले, अर्जुना, माझे व तुझे पुष्कळ जन्म होऊन गेले. त्या सर्वांना मी जाणतो. हे शत्रूतापना, तू मात्र ते जाणत नाहीस. ५.

त्यावर श्रीकृष्ण म्हणाला, अर्जुना, जेव्हां तो विवस्वान होता, तेव्हां आम्ही नव्हतो अशी जरी तुझ्या चित्ताला भ्रांति झाली आहे ४१. तरी अरे, तुला हे माहीत नाही की, तुमचे व आमचे (आजपर्यंत) कितीतरी जन्म होऊन गेलेले आहेत; पण तुला आपल्या जन्मांची आठवण नाही. ४२. ज्या ज्या वेळी जे जे रूप घेऊन मी अवतरलो ते ते सगळे अर्जुना मला आठवते. ४३.

मी जन्मरहित असून अव्ययस्वरूप आणि भूतांचा अधिपति असूनहि स्वकीय मायेला वश करून आपल्या मायेच्या योगाने जन्म घेतो. ६.

म्हणून मागचे सगळे मला आठवते. मी जन्मरहित आहे, पण मायेच्या योगाने जन्म घेतो. ४४. माझा अविनाशपणा तर नाहीसा होत नाही; पण अवतार घेणे व संपविणे, ही जी एक क्रिया (माझ्यासंबंधाने) दिसते ती माझ्या ठिकाणी मायेच्या योगाने भासते. ४५. माझी स्वतंत्रता तर बिघडतच नाही, परंतु मी कर्माधीन आहे असे जे दिसतें, ते भ्रांत (अज्ञान) बुद्धि असली तरच दिसते, एऱ्हवी (दिसत) नाही. ४६. किंवा एकाच वस्तूची दोन रूपे दिसतात, पण ती केवळ आरशाच्या योगाने दिसतात, एऱ्हवी (त्या मूळ) वस्तूचा विचार केला तर तिला दुसरे (रूप) आहे काय ? ४७. तसा अर्जुना, मी निराकारच आहे; पण जेव्हां मायेचा आश्रय करतो, तेव्हां कांही विशेष कार्यासाठी मी सगुणरूपाच्या वेषाने नटतो. ४८.

हे भरतकुलोत्पन्न अर्जुना, जेव्हां जेव्हां धर्माची ग्लानि होते आणि अधर्म बळावू लागतो, तेव्हां मी स्वतःला जन्मास घालतो. ७.

कारण की जेवढे धर्म म्हणून आहेत तेवढ्या सर्वांचे प्रत्येक युगात मी रक्षण करावे, असा क्रम स्वभावतः अगदी मुळापासून चालत आलेला आहे. ४९. म्हणून ज्या वेळेला अधर्म हा धर्माचा पराभव करतो त्या वेळेला मी आपला जन्मरहित पणा बाजूला ठेवतो व आपले अव्यक्तपणहि मनात आणीत नाही. ५०.

सज्जनांच्या संरक्षणाकरिता, दुर्जनांच्या नाशाकरिता व धर्माची संस्थापना करण्याकरिता मी युगायुगांच्या ठिकाणी अवतार घेतो. ८.

त्या वेळी स्वजनांच्या (भक्तांच्या) कैवारासाठी साकार होऊन (देह धारण करून) मी अवतरतो आणि मग अज्ञानरूपी अंधःकार पार नाहीसा करून टाकतो. ५१. अधर्माची हद्द तोडून टाकतो. दोषांच्या (उत्कर्षासंबंधी) लिहून ठेवलेले फाडून टाकतो आणि सज्जनांच्या हातून सुखाची ध्वजा उभारवितो. ५२. दैत्यांच्या कुळांचा नाश करतो, साधूंचा (गेलेला) मान (पुनः) प्रस्थापित करतो आणि धर्म व नीति यांची सांगड घालतो. ५३. मी विवेकदीपाला आलेली अविचाराची काजळी झाडून तो प्रज्वलित करतो. त्या वेळी योग्यांना निरंतर (अस्त नाही अशा) दिवाळीचा दिवस उगवतो. ५४. तेव्हां सर्व जग आत्मसुखाने भरून जाते, फक्त धर्मच जगात नांदू लागतो आणि भक्तांना सात्त्विकतेची दोंदे येतात. ५५. ज्या वेळेला अर्जुना माझी मूर्ति प्रकट होते, त्या वेळेला

फिटे । पुण्याची पहाट फुटे । जैं मूर्ति माझी प्रगटे । पंडुकुमरा ॥ ५६ ॥ ऐसेया काजालागीं । अवतरें मी युगीं युगीं । परी हेंचि वोळखे जो जगीं । तो विवेकिया ॥ ५७ ॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

माझें अजत्वें जन्मणें । अक्रियताचि कर्म करणें । हें अविकार जो जाणे । तो परममुक्त ॥ ५८ ॥ तो चालिला संगें न चळे । देहींचा देहा नाकळे । मग पंचत्वीं तंव मिळे । माझांचि रूपीं ॥ ५९ ॥

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः । बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

एऱ्हवीं परापर न शोचिती । जे कामनाशून्य होती । वाटा के वेळी न वचती । क्रोधाचिया ॥ ६० ॥ जे सदा मियांचि आथिले । माझिया सेवा जियाले । कां आत्मबोधें तोषले । वीतराग जे ॥ ६१ ॥ जे तपोतेजाचिया राशी । कां एकायतन ज्ञानासी । जे पवित्रता तीर्थांसी । तीर्थरूप ॥ ६२ ॥ ते मद्भावा सहजें आले । मी तेचि ते होऊनि ठेले । जे मज तयां उरले । पदर नाहीं ॥ ६३ ॥ सांगें पितळेची गंधकाळिक । जैं फिटली होय निःशेख । तैं सुवर्ण काई आणिक । जोडूं जाईजे ॥ ६४ ॥ तैसे यमनियमीं कडसले । जे तपोज्ञानीं चोखाळले । मी तेचि ते जाहले । एथ संशयो कायसा ॥ ६५ ॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् । मम वर्त्मानुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

एऱ्हवीं तरी पाहीं । जे जैसे माझां ठाईं । भजती तया मीही । तैसाचि भजें ॥ ६६ ॥ देखें मनुष्यजात सकळ । हें स्वभावता भजनशीळ । जाहलें असे केवळ । माझां ठायीं ॥ ६७ ॥ परी ज्ञानेंवीण नाशिले । जे बुद्धिभेदासी आले । तेणेंचि या कल्पिलें । अनेकत्व ॥ ६८ ॥ म्हणऊनि अभेदीं भेदु देखिती । यया अनाम्या नामें ठेविती । देवी देवो म्हणती । अचर्चातें ॥ ६९ ॥ जें सर्वत्र सदा सम । तेथ विभाग अधमोत्तम । मतिवशें संभ्रम । विवंचिती ॥ ७० ॥

कांक्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

मग नानाहेतुप्रकारें । यथोचित उपचारें । मानिलीं देवतांतरें । उपासिती ॥ ७१ ॥ तेथ जें जें अपेक्षित । तें तैसेंचि पावती समस्त । परी तें कर्मफळ निश्चित । वोळख तूं ॥ ७२ ॥ वांचूनि देतें घेतें आणिक । निभ्रांत

पापांचा पर्वत नाहीसा होतो आणि पुण्याचा प्रातःकाल होतो. ५६. अशा या कामाकरिता मी प्रत्येक युगात अवतार घेतो, परंतु हेच (तत्त्व) जो ओळखतो तो या जगात खरा (विचारी) विवेकी होय. ५७.

हे अर्जुना, या प्रकारचे माझे दिव्य जन्म व कर्म जो यथार्थ जाणतो, तो (आपला) देह टाकल्यावर पुन्हा जन्मास येत नाही. तो मजप्रत येतो. ९.

मी माझे अजत्व कायम ठेवून जन्मतो, अक्रिय असूनहि कर्मे करतो, हे माझे अलिप्तत्व जो जाणतो तोच श्रेष्ठ प्रतीचा मुक्त होय. ५८. तो व्यवहारात वागला तरी आसक्तीने (अहंकार-वृत्तीने) वागत नाही, देहधारी असूनहि देहभावाला वश होत नाही आणि मरणोत्तर माझ्याच रूपात येऊन मिळतो. ५९.

प्रीति, भय व क्रोध ही ज्यांच्यापासून निघून गेली आहेत, जे मत्परायण झाले आहेत, जे माझा आश्रय करून राहिले आहेत असे तप व ज्ञान यांनी शुद्ध झालेले अनेक लोक मत्स्वरूपाला प्राप्त झाले आहेत. १०.

एऱ्हवी आपल्याबद्दल किंवा दुसऱ्याबद्दल जे शोक करीत नाहीत, ज्यांच्या कामना नाहीशा झालेल्या असतात, जे केव्हांहि क्रोधाच्या वाटेने जात नाहीत, ६०. माझ्या भावनेने जे नेहमी संपन्न असतात, माझ्याच सेवेकरिता ज्यांचे जिणे असते; आत्मज्ञानाने जे संतोष पावलेले असतात व ज्यांची विषयांवरील प्रीति नष्ट झालेली असते; ६१. जे तपाच्या तेजाचे पुंज असतात किंवा जे ज्ञानाचे केवळ एकच ठिकाण असतात, जे तीर्थांना पवित्रता देणारे, फार काय, जे मूर्तिमंत तीर्थच असतात; ६२. ते सहजच माझ्या स्वरूपाला मिळतात, ते मीच होऊन राहतात; कारण त्यांच्यात व माझ्यात मग पडदाच उरत नाही. ६३. सांग बरे, गंज व काळिमा हे पितळेचे दोन दोष जर पूर्णपणे नाहीसे झाले, तर मग सोने प्राप्त करून घेण्याची काय निराळी जरुरी आहे ? ६४. त्याप्रमाणे यमनियमांनी कढवून जे निघाले; तपाने व ज्ञानाने जे शुद्ध झाले ते मद्रूप झाले, यात संशय कसला ? ६५.

जे जसे मला भजतात त्यांना मीहि तसाच भजतो (तसेच फल देतो). हे पार्था, मनुष्यमात्र सर्व प्रकारांनी (स्वभावतः) माझ्या मार्गाचेच अनुसरण करतात. ११.

दुसरे असे पहा, जे जशी माझी भक्ति करतात, त्यांच्यावर मी उलट तसेच (त्याच प्रमाणात) प्रेम करतो. ६६. हे पहा, जेवढे म्हणून मनुष्यप्राणी आहेत तेवढ्या सर्वांच्या मनाचा स्वाभाविक कल माझी भक्ति करण्याकडे असतो. ६७. पण ज्ञान नसल्यामुळे त्यांचे सर्व बिघडते. ते असे की, त्यांच्या ठिकाणी भेदबुद्धि उत्पन्न होते. त्यामुळे, मी जो एक, त्या माझ्या ठिकाणी ते अनेकत्वाची कल्पना करतात. ६८. म्हणून जेथे वास्तविक अभेद आहे, तेथे ते भेद पाहतात, जो नामरहित आहे, त्याला ते नांवे देतात. (वास्तविक) जो चर्चेचा विषयच होऊ शकत नाही त्याला देव किंवा देवी म्हणतात. ६९. भेदबुद्धीला वश होऊन घोटाळ्यात पडल्यामुळे जो परमात्मा सर्व ठिकाणी (व) नेहमी (वास्तविक) सारखा आहे त्याच्या ठिकाणी ते चांगला, वाईट असे भेद करतात. ७०.

कर्मफलाची इच्छा करणारे या लोकी देवतांची उपासना करतात. कारण मनुष्यलोकी कर्मापासून सिद्धी लवकर प्राप्त होते. १२.

मग नाना प्रकारचे हेतु मनात धरून आपण मानलेल्या निरनिराळ्या देवतांची योग्य उपचारांनी विधिपूर्वक उपसना करतात. ७१. मग जे जे (त्यांच्या) मनात असते ते ते सगळे त्यांना प्राप्त होते. पण ते केवळ त्यांच्याच कर्माचे फळ आहे हे तू निश्चयाने समज. ७२. कर्मावाचून फल देणारे किंवा घेणारे दुसरे खात्रीने कोणीहिं नाही. या मनुष्यलोकामध्ये फक्त कर्मच फल

नाहीं सम्यक । एथ कर्मचि फळसूचक । मनुष्यलोकीं ।। ७३ ।। जैसें क्षेत्रीं जें पेरिजे । तेंवांचूनि आन न निप । कां पाहिजे तेंचि देखिजे । दर्पणाधारें ।। ७४ ।। नातरी कडेयातळवटा । जैसा आपुलाचि बोलु किरीटी । पडिसादु होऊनि उठी । निमित्तयोगें ।। ७५ ।। तैसा समस्तां यां भजनां । मी साक्षिभूतु पैं अर्जुना । एथ प्रतिफळे भावना । आपुलाली ।। ७६ ।।

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः । तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ।। १३ ।।

आतां याचिपरी जाण । चाऱ्ही आहेती हे वर्ण । सृजिले म्यां गुण- । कर्मभागें ।। ७७ ।। जे प्रकृतीचेनि आधारें । गुणाचेनि व्यभिचारें । कर्मे तदनुसारें । विवंचिलीं ।। ७८ ।। एथ एकचि हे धनुष्यपाणी । परी जाहले गा चहूं वर्णीं । ऐसी गुणकर्मीं कडसणी । केली सहजें ।। ७९ ।। म्हणोनि आईकें पार्था । हे वर्णभेदसंस्था । मी कर्ता नव्हे सर्वथा । याचिलागीं ।। ८० ।।

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा । इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्ध्यते ।। १४ ।।

हें मजचिस्तव जाहलें । परी म्यां नाहीं केलें । ऐसें जेणें जाणितलें । तो सुटला गा ।। ८१ ।।

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः । कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ।। १५ ।।

मागील मुमुक्षु जे होते । तिहीं ऐशियाचि जाणोनि मातें । कर्में केलीं समस्तें । धनुर्धरा ।। ८२ ।। परि तें बीजें जैसीं दग्धलीं । नुगवतीचि पेरिलीं । तैशीं कर्मेंचि परि तयां जाहलीं । मोक्षहेतु ।। ८३ ।। एथ आणिकही एक अर्जुना । हे कर्माकर्मविवंचना । आपुलिये चाडे सज्ञाना । योग्य नोहे ।। ८४ ।।

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः । तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ।। १६ ।।

कर्म म्हणिजे तें कवण । अथवा अकर्मा काय लक्षण । ऐसें विचारितां विचक्षण । गुंफोनि ठेले ।। ८५ ।। जैसें कां कुडें नाणें । खऱ्याचेनि सारखेपणें । डोळ्यांचेंहि देखणें । संशयीं घाली ।। ८६ ।। तैसें नैष्कर्म्यतेचेनि भ्रमें । गिंवसिजत आहाती कर्में । जे दुजी सृष्टि मनोधर्में । करूं सकती ।। ८७ ।। वांचूनि मूर्खांची गोठी कायसी । एथ मोहले गा क्रांतदर्शी । म्हणोनि आतां तेचि परियेसीं । सांगेन तुज ।। ८८ ।।

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ।। १७ ।।

देणारे आहे. ७३. ज्याप्रमाणे शेतात जे पेरावे त्यावाचून (तेथे) दुसरे उत्पन्न होत नाही, किंवा आरशात जे पाहावे तेच त्यात दिसते; ७४. किंवा अर्जुना, ज्याप्रमाणे डोंगराच्या पायथ्याशी आपणच बोललेला शब्द कांही कारणाने प्रतिध्वनीचे रूप घेऊन तसाच उमटतो; ७५. त्याप्रमाणे अर्जुना या सर्व उपासनांचा मी केवळ साक्षी आहे. येथे ज्याच्या त्याच्या भावनेला अनुसरून फलाची प्राप्ती होते. ७६.

गुणकर्मानुसार मी चार वर्णांचे लोक निर्माण केले. या कर्मांचा जरी मी कर्ता आहे, तरी (परमार्थतः) मी अकर्ता व अव्यय आहे असे जाण. १३.

आता याचप्रमाणे तू असे लक्षात घे की, हे ब्राह्मणादि जे चार वर्ण आहेत, ते मी गुण व कर्म यांच्या विभागांच्या अनुरोधाने उत्पन्न केले आहेत. ७७. कारण की, निरनिराळे स्वधर्म व गुण यांच्या धोरणाने (त्या चारी वर्णांच्या) कर्मांची मी योजना केली आहे. ७८. अर्जुना, हे सर्व लोक वस्तुतः एकच खरे, परंतु चार वर्णात त्यांची विभागणी झाली. याप्रमाणे ही निवड स्वभावतः गुणकर्मांमुळे केलेली आहे. ७९. म्हणून अर्जुना, ऐक. ही वर्णभेदाची व्यवस्था अशी असल्यामुळे तिचा कर्ता मी मुळीच नाही. ८०.

कर्मे मला बंधन करीत नाहीत. कर्मफलाविषयी माझी आसक्ति नाही. मला अशाप्रकारे (म्हणजे मी अकर्ता आत्मरूप आहे असा) जो जाणतो तो कर्मापासून बंधन पावत नाही. १४.

ही व्यवस्था माझ्यामुळेच रूढ झाली आहे, परंतु ही मी केलेली नाही; अरे अर्जुना, हे ज्याने तत्त्वतः ओळखले तो (कर्मबंधनापासून) मुक्त झाला. ८१.

अशा प्रकारे मला जाणून पूर्वीच्या मुमुक्षूंनी कर्म केले, म्हणून पूर्वीच्यांनी (जनकादिकांनी) परंपरागत केलेले कर्मच तूहि कर. १५.

अर्जुना, पूर्वी जे मुमुक्षू होऊन गेले त्यांनी मला असाच आहे, हे जाणून सर्व कर्मांचे आचरण केले. ८२. परंतु भाजलेले बी जरी पेरले तरी उगवत नाही; त्याप्रमाणे ती कर्मे खरी परंतु त्यांना कर्मबंधातून सोडविण्याला तीच कारण झाली. ८३. या बाबतीत अर्जुना आणखी एक गोष्ट महत्त्वाची आहे. हा कर्माकर्माचा विचार जाणत्या पुरुषालादेखील आपल्या बुद्धीने करता येईल असा नाही. ८४.

कर्म कोणते आणि अकर्म कोणते या विषयासंबंधाने शहाण्या पुरुषांनाहि भ्रम पडतो. जे जाणल्याने तू अशुभ अशा संसारापासून मुक्त होशील ते कर्म मी तुला सांगतो. १६.

कर्म कशाला म्हणावे अथवा अकर्माचे लक्षण काय याचा विचार करता करता चिकित्स-कहि (विचारीहि) घोटाळ्यात पडतात. ८५. ज्याप्रमाणे खोटे नाणे हुबेहूब खऱ्यासारखेच दिसत असल्यामुळे परीक्षकांच्याहि नजरेला संशयात घालते; ८६. त्याप्रमाणे केवळ मनाच्या संकल्पाने प्रतिसृष्टी उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य अंगी असलेले (पुरुषदेखील) आम्ही नैष्कर्म्य स्थितीस पोहोचलेलो आहोत या भ्रमामुळे कर्माच्या पाशात सांपडतात. ८७. या बाबतीत चांगले चांगले दूरदर्शीदेखील मूढ बनतात, तेथे बिचाऱ्या मूर्खांची कथा काय ? म्हणून आता तीच गोष्ट (कर्माकर्म-विवेक) तुला सांगतो, ऐक. ८८.

कर्म (सामान्य-भूतभावोद्भवकर) म्हणजे काय हे जाणले पाहिजे. विकर्म (विशेष कर्म, विहित कर्म) म्हणजे काय हेहि जाणले पाहिजे. त्याचप्रमाणे अकर्महि (निषिद्ध कर्म) जाणले पाहिजे. (कारण) कर्माची गति (व्याप्ति) गहन आहे. १७.

तरी कर्म म्हणजे स्वभावें। जेणें विश्वाकारु संभवे। तें सम्यक आधीं जाणावें। लागे एथ ॥ ८९ ॥ मग वर्णाश्रमासि उचित। जें विशेष कर्म विहित। तेंही वोळखावें निश्चित। उपयोगेंसीं ॥ ९० ॥ पाठीं जें निषिद्ध म्हणिपे। तेंही बुझावें स्वरूपें। येतुलेंनि येथ कांहीं न गुंफे। आपैसेंचि ॥ ९१ ॥ एऱ्हवीं जग हें कर्माधीन। ऐसी याची व्याप्ती गहन। परी तें असो आइकें चिन्ह। प्राप्ताचें गा ॥ ९२ ॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः। स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

जो सकळकर्मीं वर्ततां। देखे आपुली नैष्कर्म्यता। कर्मसंगें निराशता। फळाचिया ॥ ९३ ॥ आणि कर्तव्यतेलागीं। जया दुसरें नाहीं जगीं। ऐसिया नैष्कर्म्यता तरी चांगी। बोधला असे ॥ ९४ ॥ परी क्रियाकलापु आघवा। आचरतु दिसे बरवा। तरी तो इहीं चिन्हीं जाणावा। ज्ञानिया गा ॥ ९५ ॥ जैसां कां जळापाशीं उभा ठाके। तो जरी आपणपें जळामाजिं देखे। तरी तो निभ्रांत वोळखे। म्हणे मी वेगळा आहें ॥ ९६ ॥ अथवा नावे हन जो रिगे। तो थडियेचे रुख जातां देखे वेगें। तेचि साचोकारें जों पाहों लागे। तंव रुख म्हणे अचळ ॥ ९७ ॥ तैसें सर्व कर्मीं असणें। तें फुडें मानूनि वायाणें। मग आपणपें जो जाणे। नैष्कर्म्यु ऐसा ॥ ९८ ॥ आणि उदोअस्ताचेनि प्रमाणें। जैसें न चलतां सूर्याचें चालणें। तैसें नैष्कर्म्यत्व जाणे। कर्मींचि असतां ॥ ९९ ॥ तो मनुष्यासारिखा तरी आवडे। परी मनुष्यत्व तया न घडे। जैसें जळीं जळामाजीं न बुडे। भानुबिंब ॥ १०० ॥ तेणें न पाहतां विश्व देखिलें। न करितां सर्व केलें। न भोगितां भोगिलें। भोग्यजात ॥ १ ॥ एकेचि ठायीं बैसला। परि सर्वत्र तोचि गेला। हें असो विश्व जाहला। आंगेंचि तो ॥ २ ॥

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः। ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

जया पुरुषाचां ठायीं। कर्माचा तरी खेदु नाहीं। परी फळापेक्षा कहीं। संचरेना ॥ ३ ॥ आणि हें कर्म मी करीन। अथवा आदरिलें सिद्धी नेईन। येणें संकल्पेंही जयाचें मन। विटाळेना ॥ ४ ॥ ज्ञानाग्नीचेनि मुखें। जेणें जाळिलीं कर्में अशेखें। तो ब्रह्मचि मनुष्यवेखें। वोळख तूं ॥ ५ ॥

तर ज्याच्या योगाने स्वभावतः (आपोआप) हे विश्व आकाराला येते त्याला कर्म म्हणतात. या ठिकाणी त्याच कर्माचे यथार्थ ज्ञान पहिल्याने करून घेतले पाहिजे. ८९. मग वर्ण व आश्रम यांना जे कर्म विशेष योग्य म्हणून (वेदांत) सांगितले आहे, त्याचीदेखील त्याच्या उपयुक्ततेसह चांगली ओळख करून घेतली पाहिजे. ९०. त्यानंतर ज्याला निषिद्ध (कर्म) म्हणतात, त्याचेहि स्वरूप ओळखणे जरूर आहे. या ठिकाणी एवढे झाले म्हणजे (मनुष्य) मग सहजच कर्म करीत असला तरी त्यात गुंतत (कर्माने बद्ध होत) नाही. ९१. एऱ्हवी हे सर्व जग कर्माच्या अधीन आहे, असा याचा (या कर्माचा) विस्तार दुर्बोध आहे. पण अर्जुना, ते राहू दे. आता कृतकृत्य पुरुषाचे लक्षण ऐक. ९२.

कर्माच्या ठिकाणी जो अकर्म पाहतो आणि अकर्माच्या ठिकाणी कर्म पाहतो, तो मनुष्यांमध्ये बुद्धिमान् योगी व सर्व कर्मकर्ता (जाणावा). १८.

सर्व कर्मांचे आचरण करीत असताहि आपण (खरोखर) कर्म करीत नाही, हे जो जाणतो व कर्मांबरोबर (कर्म करीत असता) त्याच्या फलाची आशा जो धरीत नाही, ९३. आणि कर्तव्य करण्याला जगात (आपल्याखेरीज) दुसरेपणाने कांहीच नाही, अशा नैष्कर्म्यतेचा चांगला बोध ज्याला झालेला असतो, ९४. तरी जो सर्व कर्मसमुदायाचे उत्तम प्रकारे आचरण करतांना दिसतो, तोच या लक्षणांवरून ज्ञानी आहे असे जाणावे. ९५. ज्याप्रमाणे जो पाण्यापाशी उभा राहिलेला असतो, तो जरी आपण पाण्यात आहोत, असे पाहत असतो तरी त्याला निःसंशय खरे ज्ञान असते की, आपण वेगळे आहोत (पाण्यात नाही.) ९६. अथवा जो नावेत बसून जातो त्याला किनाऱ्यावरची झाडे भरभर चालली आहेत असे दिसते पण वस्तुस्थिति जेव्हां तो पाहू लागतो, तेव्हां ती झाडे स्थिर आहेत असे तो म्हणतो. ९७. त्याप्रमाणे तो सर्व कर्मांचे आचरण करीत असतो, पण ते कर्माचरण उघड उघड केवळ आभासात्मक आहे असे मानून मग आपण कर्मरहित आहोत हे तो जाणतो. ९८. आणि सूर्य उदय व अस्त पावतो या एका प्रमाणावरून तो चाललेला भासतो, पण वास्तविक तो चालत नाही, त्याप्रमाणे तो कर्माचरण करीत असताहि आपले नैष्कर्म्य जाणतो. ९९. ज्याप्रमाणे पाण्यात सूर्याचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते पण त्यावरून प्रत्यक्ष बिंब त्यात बुडाले असे होत नाही, त्याप्रमाणे तो दिसण्यात सामान्य माणसासारखा दिसतो, पण त्याच्या ठिकाणी मनुष्यत्व (मनुष्याचे सामान्य गुण) नसते. १००. त्याने विश्व पाहिले नसताहि ते पाहिल्याप्रमाणेच आहे, कांही न करताहि सर्व कांही केल्याप्रमाणेच आहे व भोग्य वस्तूंचा उपभोग न घेताहि त्या भोगल्याप्रमाणे आहेत. १०१. एकाच ठिकाणी तो बसून असला तरी तो सर्वत्र गेल्याप्रमाणेच आहे, फार कशाला ! तो स्वतः विश्वरूपच झालेला असतो (असे समज). १०२.

ज्याची सर्व कर्मे भोगेच्छा व (तिचे कारण) संकल्प यांनी विरहित असतात आणि ज्ञानरूपी अग्नीने ज्याची कर्मे दग्ध झालेली असतात, ज्ञाते लोक त्याला पंडित म्हणतात. १९.

ज्या पुरुषाच्या ठिकाणी कर्माविषयी तर तिरस्कार नसतो, पण ज्याच्या चित्तात फलाची इच्छा चुकून केव्हांहि प्रवेश करीत नाही; १०३. आणि हे कर्म मी करीन अथवा आरंभिलेले मी पुरे करीन ह्या कल्पनेनेहि ज्याचे मन विटाळत नाही, १०४. ज्ञानरूपी अग्नीच्या द्वारा ज्याने सर्व कर्मे जाळून टाकली आहेत; तो मनुष्याचे रूप घेतलेले प्रत्यक्ष ब्रह्मच आहे असे तू समज. १०५.

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः । कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित् करोति सः ॥ २० ॥

जो शरीरीं उदासु । फळभोगीं निरासु । नित्यता उल्हासु । होऊनि असे ॥ ६ ॥ जो संतोषाचां गाभारां । आत्मबोधाचिया वोगरा । पुरे न म्हणेचि धनुर्धरा । आरोगितां ॥ ७ ॥

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥
यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः । समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबद्धयते ॥ २२ ॥

कैसी अधिकाधिक आवडी । घेत महासुखाची गोडी । सांडोनियां आशा कुरोंडी । अहंभावेसीं ॥ ८ ॥ म्हणोनि अवसरें जें जें पावे । कीं तेणेंचि तो सुखावे । जया आपुलें आणि परावें । दोन्हीं नाहीं ॥ ९ ॥ तो दिठी जें पाहे । तें आपणचि होऊनि जाये । आइकें तें आहे । तोचि जाहाला ॥ ११० ॥ चरणीं हन चाले । मुखें जें जें बोले । ऐसें चेष्टाजात तेतुलें । आपणचि जो ॥ ११ ॥ हें असो विश्व पाहीं । जयासि आपणपेवांचूनि नाहीं । आतां कवण तें कर्म कायी । बाधी तयातें ॥ १२ ॥ हा मत्सर जेथ उपजे । तेतुले नुरेचि जया दुजें । तो निर्मत्सरु काइ म्हणिजे । बोलवरी ॥ १३ ॥ म्हणोनि सर्वांपरी मुक्त । तो सकर्मुचि कर्मरहित । सगुण परि गुणातीतु । एथ भ्रांति नाहीं ॥ १४ ॥

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

तो देहसंगें तरी असे । परि चैतन्यासारिखा दिसे । पाहतां परब्रह्माचेनि कसे । चोखाळु भला ॥ १५ ॥ ऐसाही परी कौतुकें । जरी कर्में करी यज्ञादिकें । तरी तियें लया जातीं अशेखें । तयाचांचि ठायीं ॥ १६ ॥ अकाळींचीं अभ्रें जैशीं । उर्मीवीण आकाशीं । हारपती आपैशीं । उदयलीं सांतीं ॥ १७ ॥ तैशीं विधिविधाने विहितें । जरी आचरे तो समस्तें । तरी तियें ऐक्यभावें ऐक्यातें । पावतीचि गा ॥ १८ ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

जें हें हवन मी होता । कां इयें यज्ञीं हा भोक्ता । ऐसीया बुद्धीसि नाहीं भंगता । म्हणऊनियां ॥ १९ ॥ जे इष्टयज्ञ यजावे । तें हविर्मंत्रादि

कर्मफलाची आसक्ति सोडून नित्यतृप्त व निराश्रय झालेला मनुष्य (लोकदृष्टीने) कर्माच्या ठिकाणी प्रवृत्त झालेला दिसत असला, तथापि (वास्तविक) तो कांही करीत नाही. २०.

तो शरीराविषयी उदास असतो, फलाच्या उपभोगाविषयी निरिच्छ असतो व नेहमी आनदरूप होऊन राहिलेला असतो; १०६. अर्जुना, तो संतोषाच्या गाभाऱ्यात जेवत असता आत्मबोधाच्या पक्वान्नाला पुरे असे कधी म्हणतच नाही. १०७.

इच्छारहित, चित्त व आत्मा (शरीरेंद्रियसंघात) यांचे नियमन केलेला, सर्व उपाधींचा त्याग केलेला, केवळ शारीरिक कर्म करीत असतांना देखील (त्यास) पाप लागत नाही. २१. यदृच्छेने जे मिळेल त्यावर संतुष्ट असणारा, आपपरभावरहित, निर्मत्सर, कर्म सिद्धीस जावो अथवा न जावो दोहींविषयी ज्याची वृत्ति सारखीच आहे, असा पुरुष (लौकिक-दृष्ट्या) जरी कर्म करतांना दिसतो, तरी तो (त्या कर्माने) बंध पावत नाही. २२.

अहंकाराच्या वृत्तीसह आशेचा बली देऊन नित्य वाढणाऱ्या आवडीने परमानंदाची रुची तो किती तरी घेत असतो. १०८. म्हणून वेळेनुसार जे जे मिळेल त्यातच तो संतुष्ट असतो. त्याला आपले व परके ही दोन्ही नसतात. १०९. तो दृष्टीने जे पाहतो ते आपणच होऊन जातो आणि तो जे ऐकतो तेच तो झालेला असतो. ११०. पायाने जे चालतो, तोंडाने जे कांही बोलतो (तात्पर्य) याप्रमाणे जेवढे म्हणून व्यापार त्याच्याकडून होतात तेवढे सर्व तोच अंगाने झालेला असतो. १११. हे असो, पहा, हे विश्वच ज्याला आपल्याहून वेगळे (दिसत) नाही, आता त्याला कर्म ते कसले व ते त्याला बाधा काय करणार ? ११२. हा मत्सर ज्या द्वैतापासून उत्पन्न होतो, ते द्वैत ज्याच्या ठिकाणी मुळीच उरलेले नसते तो निर्मत्सर आहे, हे काय शब्दांनी बोलून दाखविले पाहिजे ? ११३. म्हणून तो सर्व प्रकारे मुक्त आहे. कर्म करीत असताहि कर्मरहित आहे व गुणयुक्त असूनहि गुणातीत आहे यात संशय नाही. ११४.

ज्याची (कर्मफलाविषयी) आसक्ति नष्ट झाली आहे, जो मुक्त झाला आहे, ज्ञानाच्या ठिकाणी ज्याचे चित्त स्थिर झाले आहे, जो यज्ञाकरिता कर्माचरण करतो, त्याचे ते सर्व कर्म (त्याच्याच ठिकाणी) लय पावते. २३.

तो देहधारी तर असतो पण (निर्गुण) चैतन्यासारखा दिसतो. परब्रह्माच्या कसोटीने त्यास पाहिले असता, तो अगदी शुद्ध आहे असे आढळून येते. ११५. असे असून देखील कौतुकाने त्याने जरी यज्ञादिक कर्मे केली तरी ती सर्व त्याच्याच ठिकाणी लय पावतात. ११६. आकाशात अकाली आलेले मेघ ज्याप्रमाणे कांही जोर न करता आले तसे आपोआप जागच्या जागी विरून जातात; ११७. त्याप्रमाणे वेदांनी सांगितलेल्या एकूण एक विधानाचे यथासांग जरी तो अनुष्ठान करतो, तरी त्याच्या ऐक्यभावनेमुळे ती शेवटी ऐक्यालाच मिळतात (त्याच्या ठिकाणी दुजाभाव नसल्यामुळे, त्याच्याच ठिकाणी लय पावतात). ११८.

कर्मच ब्रह्म आहे, अशी समता ज्याची झाली आहे, असा पुरुष जे अर्पण करतो ते ब्रह्म, ज्याची आहुति देतो ते ब्रह्म, ज्या अग्नीत आहुति देतो तो अग्नि ब्रह्म, स्वतः आहुति देणाराहि ब्रह्म व ज्याप्रत जाणार तेहि ब्रह्म (अशी त्याची स्थिति असते.) २४.

कारण हे यज्ञरूपी कर्म व ते करणारा मी किंवा या यज्ञामध्ये (अमूक) भोक्ता, असा त्याच्या बुद्धीच्या ठिकाणी भेद नाही ११९. जे जे इष्ट यज्ञ तो करतो, त्यातील होमद्रव्ये, मंत्र इत्यादि सर्व तो आत्म्याच्या ठिकाणी स्थिरबुद्धि

आघवें । तो देखतसे अविनाशभावें । आत्मबुद्धि ॥ १२० ॥ म्हणऊनि ब्रह्म तेंचि कर्म । ऐसें बोधा आलें जया सम । तया कर्तव्य तें नैष्कर्म्य । धनुर्धरा ॥ २१ ॥ आतां अविवेककुमारत्वा मुकले । जयां विरक्तीचें पाणिग्रहण जाहलें । मग उपासन जिहीं आणिलें । योगाग्नीचें ॥ २२ ॥

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते । ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

जे यजनशील अहर्निशी । जिहीं अविद्या हविली मनेंसीं । गुरुवाक्य-हुताशीं । हवन केलें ॥ २३ ॥ तिहीं योगाग्निकीं यजिजे । तो दैवयज्ञु म्हणिजे । जेणें आत्मसुख कामिजे । पंडुकुमरा ॥ २४ ॥ दैवास्तव देहाचें पाळण । ऐसा निश्चयो परिपूर्ण । जो चिंतीना देहभरण । तो महायोगी जाण दैवयोगें ॥ २५ ॥ आतां अवधारीं सांगेन आणिक । जे ब्रह्माग्नी साग्निक । तयांतें यज्ञेंचि यज्ञु देख । उपासिजे ॥ २६ ॥

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति । शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥

एक संयमाग्नीहोत्री । ते युक्तित्रयाचां मंत्रीं । यजन करिती पवित्रीं । इंद्रियद्रव्यीं ॥ २७ ॥ एकां वैराग्यरवि विवळे । तंव संयती विहार केले । तेथ अपावृत जाहले । इंद्रियानळ ॥ २८ ॥ तिहीं विरक्तीची ज्वाळा घेतली । तंव विकारांची इंधनें पळिपलीं । तेथ आशाधूमें सांडिलीं । पांचहीं कुंडें ॥ २९ ॥ मग वाक्यविधीचिया निरवडी । विषयआहुती उदंडी । हवन केले कुंडीं । इंद्रियाग्नीचां ॥ १३० ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे । आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

एकीं ययापरी पार्था । दोषु क्षाळिले सर्वथा । आणिकीं हृदयारणीं मंथा । विवेकु केला ॥ ३१ ॥ तो उपशमें निहटिला । धैर्यें वरी दाटिला । गुरुवाक्यें काढिला । बळकटपणें ॥ ३२ ॥ ऐसें समरसें मंथन केलें । तेथ झडकरी काजा आलें । जें उज्जीवन जहालें । ज्ञानाग्नीचें ॥ ३३ ॥ पहिला ऋद्धिसिद्धीचा संभ्रमु । तो निवर्तोनि गेला धूमु । मग प्रगटला सूक्ष्मु । विस्फुलिंगु ॥ ३४ ॥ तया मनाचें मोकळें । तेंचि पेटवण घातलें । जें यमदमीं हळुवारलें । आइतें होतें ॥ ३५ ॥ तेणें सादुकपणें ज्वाळा समृद्धा । मग वासनांतराचिया समिधा । स्नेहेंसि नानाविधा । जाळिलिया ॥ ३६ ॥ तेथ सोऽहंमंत्रें दीक्षितीं । इंद्रियकर्मांचिया आहुती । तिये ज्ञानानळीं प्रदीप्तीं । दिधलिया ॥ ३७ ॥ पाठीं प्राणक्रियेचेनि स्रुवेनिशीं । पूर्णाहुती पडली हुताशीं । तेथ अवभृथ

असलेला पुरुष ती ब्रह्मच आहेत अशा बुद्धीने पाहतो. १२०. म्हणून कर्म ब्रह्मच आहे असे साम्य ज्याच्या प्रतीतीला आले त्याने कर्तव्यकर्म जरी केले, तरी अर्जुना ते नैष्कर्म्यच होय. १२१. आता ज्यांचे अविवेकाचे बालपण गेलेले आहे, (म्हणजे विवेकरूप तारुण्य ज्यांना प्राप्त झालेले आहे) ज्यांनी विरक्तीशी लग्न लाविले आहे आणि मग ज्यांनी योगरूप अग्नीची उपासना स्वीकारली आहे; १२२.

दुसरे योगी दैवयज्ञाची उपासना करतात. कित्येक योगी ब्रह्मरूपी अग्नीच्या ठिकाणी यज्ञानेच यज्ञाची उपासना करतात. २५.

जे रात्रंदिवस यज्ञ करण्यात गुंतलेले आहेत, ज्यांनी गुरुवाक्यरूपी अग्नीमध्ये मनासह अविद्येची आहुति देऊन हवन केले आहे, १२३. ते योगरूपी अग्नीचे ग्रहण केलेले अग्निहोत्री जो यज्ञ करतात, त्यास दैवयज्ञ असे म्हणतात. अर्जुना, त्यात आत्मसुखाची इच्छा असते. १२४. देहाचे पालन प्रारब्धवशात् होत असते, असा ज्याचा पूर्ण निश्चय झालेला असतो तो देहाच्या पोषणाविषयी मनात चिंता वाहत नाही. तो या दैवयज्ञरूप योगाने महायोगी झालेला आहे असे समज. १२५. दुसरा प्रकार आता तुला सांगतो ऐक. जे ब्रह्मरूप अग्नीचे अग्निहोत्री आहेत ते यज्ञाची यज्ञानेच उपासना करतात. १२६.

दुसरे कोणी संयमस्वरूपी अग्नीच्या ठिकाणी श्रोत्र आदिकरून इंद्रियांचे हवन करतात. कित्येक इंद्रियरूपी अग्नीच्या ठिकाणी शब्द आदिकरून विषयांची आहुति देतात. २६.

धारणाध्यानसमाधिरूप संयम हेच कोणी अग्निहोत्र, त्याचे आचरण करणारे कित्येक मूलबंधादिक तीन बंधरूपी मंत्रद्वारा इंद्रियरूपी पवित्र द्रव्यांनी यज्ञ करतात. १२७. दुसरे कित्येक वैराग्यरूपी सूर्य उगवल्याबरोबर संयमरूपी कुंडाची रचना करतात व मग त्या कुंडात इंद्रियरूप अग्नि प्रकट होतो. १२८. त्या इंद्रियरूप अग्नीतून वैराग्याची ज्वाला निघते तेव्हां कामक्रोधादि विकारांची लाकडे पेटू लागतात; त्या वेळी आहवनीयादिक अग्नि असलेल्या इंद्रियरूपी पांच कुंडातून आशारूप धूर निघून जातो. १२९. मग वेदांत सांगितलेल्या विधिवाक्याच्या कुशलतेने इंद्रियरूप अग्नि असलेल्या कुंडात विषयरूप अनेक आहुति देऊन यज्ञ करतात. १३०.

दुसरे कोणी इंद्रियांची सर्व कर्मे आणि प्राणांची सर्व कर्मे यांची ज्ञानरूपी अग्नीने प्रदीप्त झालेल्या आत्मसंयमस्वरूपी योगाग्नीमध्ये आहुति देतात. २७.

अर्जुना, याप्रमाणे (वर सांगितल्याप्रमाणे) कोणी एक आपल्या सर्व दोषांचे क्षालन करतात, दुसरे कोणी हृदयाची अरणी करून विवेकाचा मंथा करतात. १३१. तो मंथा शांतीने बळकट धरतात व वरून सात्त्विक धैर्याने बळकट धरून गुरू-पदेशरूपी जोराने घुसळतात. १३२. याप्रमाणे समरसतेने मंथन केले म्हणजे त्याचा ताबडतोब उपयोग होतो. तो हाच की ज्ञानाग्नि प्रकट होतो. १३३. पहिल्याने ऋद्धिसिद्धींचा मोह, हाच कोणी धूर, तो निघून जातो, मग (ज्ञानाग्नीची) बारीकशी ठिणगी उत्पन्न होते. १३४. यमदमांनी आयते वाळवून हलके झालेले मन, हेच त्या ज्ञानरूपी ठिणगीला पेटवण घालतात. १३५. त्याच्या साहाय्याने ज्वाला प्रदीप्त होतात; मग त्यात नाना प्रकारच्या वासनारूप समिधा ममता-रूपी तुपासह जाळतात. १३६. तेथे दीक्षित (यज्ञकर्ता पुरुष) मी ब्रह्मच आहे या मंत्राने त्या प्रदीप्त अशा ज्ञानाग्नीत इंद्रियकर्मांच्या आहुति देतो. १३७. नंतर प्राणक्रियेच्या स्रुवेने ज्ञानाग्नीमध्ये पूर्ण आहुति दिली म्हणजे ऐक्यबोध होऊन

समरसीं । सहजें जाहलें ।। ३८ ।। मग आत्मबोधींचें सुख । जें संयमाग्नीचें हुतशेष । तोचि पुरोडाशु देख । घेतला तिहीं ।। ३९ ।। एक ऐशिया इहीं यजनीं । मुक्त ते जाहले त्रिभुवनीं । या यज्ञक्रिया तरी आनानी । परी प्राप्य तें एक ।। १४० ।।

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ।। २८ ।।

एक द्रव्ययज्ञु म्हणिपती । एक तपसामग्रिया निपजती । एक योगयागुहीं आहाती । जे सांगितले ।। ४१ ।। एकीं शब्दीं शब्दु यजिजे । तो वाग्यज्ञु म्हणिजे । ज्ञानें ज्ञेय गमिजे । तो ज्ञानयज्ञु ।। ४२ ।। हें अर्जुना सकळ कुवाडें । जें अनुष्ठितां अतिसांकडें । परी जितेंद्रियासीचि घडे । योग्यतावशें ।। ४३ ।। ते प्रवीण तेथ भले । आणि योगसमृद्धी आथिले । म्हणोनि आपणपां तिहीं केलें । आत्महवन ।। ४४ ।।

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे । प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ।। २९ ।।

मग अपानाग्नीचां मुखीं । प्राणद्रव्यें देखीं । हवन केलें एकीं । अभ्यासयोगें ।। ४५ ।। एक अपानु प्राणीं अर्पिती । एक दोहींतेंही निरुंधिती । ते प्राणायामी म्हणिपती । पंडुकुमरा ।। ४६ ।।

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ।। ३० ।।

एक वज्रयोगक्रमें । सर्वाहारसंयमें । प्राणीं प्राणु संभ्रमें । हवन करिती ।। ४७ ।। ऐसे मोक्षकाम सकळ । समस्त हे यजनशीळ । जिहीं यज्ञद्वारा मनोमळ । क्षाळण केले ।। ४८ ।। जया अविद्याजात जाळितां । जें उरलें निजस्वभावता । जेथ अग्नि आणि होता । उरेचिना ।। ४९ ।। जेथ यजितयाचा कामु पुरे । यज्ञींचें विधान सरे । मागुतें जेथूनि वोसरे । क्रियाजात ।। १५० ।। विचार जेथ न रिगे । हेतु जेथ न निगे । जें द्वैतदोषसंगें । सिंपेचिना ।। ५१ ।।

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् । नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ।। ३१ ।।

ऐसें अनादिसिद्ध चोखट । जें ज्ञान यज्ञावशिष्ट । तें सेविती ब्रह्मनिष्ठ । ब्रह्माहंमंत्रें ।। ५२ ।। ऐसे शेषामृतें धाले । कीं अमर्त्यभावा आले । म्हणोनि ब्रह्म ते जहाले । अनायासें ।। ५३ ।। येरां विरक्ती माळ न घालीचि । जयां

अवभृथस्नान (त्याला) सहजच होते. १३८. संयमाग्नीत (इंद्रियादिक होमद्रव्यांचे) हवन करून शिल्लक राहिलेले जे आत्मज्ञानाचे सुख तोच पुरोडाश मग ते सेवन करतात. १३९. अशा या यज्ञांनी आजपर्यंत या त्रिभुवनात कित्येक मुक्त होऊन गेलेले आहेत; या यज्ञक्रिया जरी भिन्न भिन्न आहेत, तरी त्या सर्वांची फलप्राप्ती एकच आहे. १४०.

त्याचप्रमाणे द्रव्ययज्ञ, तपोयज्ञ, योगयज्ञ, वाग्यज्ञ व ज्ञानयज्ञ असे (पांच प्रकारचे) यज्ञ आहेत. तीक्ष्ण व्रते आचरण करणारे यतीच (हे यज्ञ करतात.) २८.

त्यांपैकी कांहींना 'द्रव्ययज्ञ' अशी संज्ञा आहे. कांही यज्ञ तपरूप सामर्थ्याने उत्पन्न होतात. कित्येक 'योगयज्ञ' म्हणून सांगितले आहेत. १४१. कित्येकांत शब्दांनी शब्दांचे हवन करतात (वेदाच्या शब्दांचा उच्चार करतात) त्यास वाग्यज्ञ म्हणतात. (ज्यात) ज्ञानाने ज्ञेय (जाणावयाची वस्तु-ब्रह्म) जाणता येते तो 'ज्ञानयज्ञ' होय. १४२. अर्जुना, हे सर्व यज्ञ कठीण आहेत. कारण त्यांचे अनुष्ठान करणे अतिशय त्रासाचे आहे; परंतु ज्यांनी इंद्रिये जिंकली त्यांसच ते करण्याची योग्यता येऊन त्याचे आचरण घडते. १४३. ते त्या कामी चांगले प्रवीण असतात व योगसमृद्धीने संपन्न असतात. म्हणून ते आपले आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी (जीवबुद्धीचे) हवन करतात. १४४.

(कोणी) अपानवायूचे ठिकाणी प्राणवायूचे हवन करतात. (कोणी) प्राणवायूचे ठिकाणी अपानवायूचे हवन करतात. प्राणायामाचे ठिकाणी तत्पर असणारे, प्राणवायु आणि अपानवायु यांच्या गतींना रोध करून कुंभक नांवाचा प्राणायाम करतात. २९.

मग कोणी अभ्यासाने अपानरूप अग्नीच्या मुखात प्राणरूप द्रव्याचे हवन करतात, पहा. १४५. कित्येक अपानवायु प्राणवायूच्या ठिकाणी अर्पण करतात, दुसरे किती एक प्राण व अपान या दोहोंचा निरोध करतात, त्यांना अर्जुना, 'प्राणायामी' म्हणतात. १४६.

दुसरे कोणी मिताहारी झालेले प्राणांचे वायूंच्या ठिकाणी हवन करतात (म्हणजे प्राणापानादि सर्व वायूंना स्वाधीन ठेवतात.) हे सर्व यज्ञवेत्ते (याज्ञिक) या निरनिराळ्या यज्ञांनी ज्यांची पातके नष्ट झाली (असे जाणावेत.) ३०.

किती एक (वज्रासनाच्या) मूळबंधाच्या पद्धतीने सर्व आहारांचा संयम करून, प्रयत्नाने प्राणाचे प्राणाच्या ठिकाणी हवन करतात. (प्राणांनीच प्राणाचा लय करतात.) १४७. याप्रमाणे हे सगळे यज्ञकर्ते मोक्षाची इच्छा करणारे असतात. त्यांनी यज्ञाच्या द्वारे मनाच्या ठिकाणचे सर्व मळ धुऊन टाकलेले असतात. १४८. त्यांनी सर्व अज्ञान जाळून टाकल्यामुळे जे (स्वरूप) सहजच बाकी शिल्लक राहते, जेथे (ज्या स्वरूपज्ञानाच्या ठिकाणी) अग्नि व यज्ञकर्ता हा भेद उरतच नाही; १४९. जेथे यज्ञकर्त्याच्या सर्व इच्छा पुऱ्या होतात व यज्ञक्रिया संपते व जेथून क्रिया मात्र मागे परतून नाहीशा होतात; १५०. जेथे विचाराचा प्रवेश होत नाही, जेथे कोणताहि तर्क चालत नाही. जे द्वैतदोषाच्या संपर्काने लिप्त होत नाही; १५१.

(या) यज्ञाचे अवशिष्ट जे अमृतरूपी फल (ब्रह्म) भोगणारे ते शाश्वत ब्रह्मपदाला प्राप्त होतात. हे कुरुश्रेष्ठा, (या द्वादश यज्ञापैकी एक देखील) यज्ञ न करणाराला हा मनुष्यलोक देखील प्राप्त होत नाही. (म्हणजे ऐहिकहि सुख त्यास प्राप्त होत नाही. मग) परलोक (परलोकातील उत्तम गति) कोठून मिळणार ? ३१.

असे जे अनादिसिद्ध व शुद्ध आणि ज्ञानरूपी यज्ञात शिल्लक राहिलेले ब्रह्म असते, ते ज्ञानरूपी ब्रह्म, ब्रह्मनिष्ठ (पुरुष) 'मी ब्रह्म आहे' या मंत्राद्वारे सेवन करतात. १५२. याप्रमाणे यज्ञातील शेषरूपी अमृताने ते तृप्त होतात किंवा अमरस्थितीस प्राप्त होतात, म्हणून ते सहजच ब्रह्मत्व पावतात. १५३. जन्माला येऊन ज्यांना

संयमाग्नीची सेवा न घडेचि । जे योगुयागू न करितीचि । जन्मले सांते ।। ५४ ।। जयां ऐहिक धड नाहीं । तयांचें परत्र पुससी काई । म्हणोनि सांगों कां वांई । पंडुकुमरा ।। ५५ ।।

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे । कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ।। ३२ ।।

ऐसे बहुतीं परी अनेग । जे सांगितले तुज कां याग । ते विस्तारूनि वेदेंचि चांग । म्हणितले आहाती ।। ५६ ।। परि तेणें विस्तारें काय करावें । हेंचि कर्मसिद्ध जाणावें । येतुलेनि कर्मबंधु स्वभावें । पावेल ना ।। ५७ ।।

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप । सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ।। ३३ ।।

अर्जुना वेदु जयांचें मूळ । जे क्रियाविशेषें स्थूळ । जयां नव्हाळियेचें फळ । स्वर्गसुख ।। ५८ ।। ते द्रव्यादियागु कीर होती । परी ज्ञानयज्ञाची सरी न पवती । जैशी तारातेजसंपत्ती । दिनकरापाशीं ।। ५९ ।। देखें परमात्मसुखनिधान । साधावया योगीजन । जें न विसंबिती अंजन । उन्मेषनेत्रीं ।। १६० ।। जें धांवतया कर्मांची लाणी । नैष्कर्म्यबोधाची खाणी । जें भुकेलिया धणी । साधनाची ।। ६१ ।। जेथ प्रवृत्ति पांगुळ जाहली । तर्कांची दिठी गेली । जेणें इंद्रियें विसरलीं । विषयसंगु ।। ६२ ।। मनाचें मनपण गेलें । जेथ बोलाचें बोलपण ठेलें । जयामाजि सांपडलें । ज्ञेय दिसे ।। ६३ ।। जेथ वैराग्याचा पांगु फिटे । विवेकाचाही सोसु तुटे । जेथ न पाहतां सहज भेटे । आपणपें ।। ६४ ।।

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ।। ३४ ।।

तें ज्ञान पैं गा बरवें । जरी मनीं आथि आणावें । तरी संतां यां भजावें । सर्वस्वेंशीं ।। ६५ ।। जे ज्ञानाचा कुरुठा । तेथ सेवा हा दारवंटा । तो स्वाधीन करीं सुभटा । वोळगोनी ।। ६६ ।। तरी तनुमनुजीवें । चरणासीं लागावें । आणि अगर्वता करावें । दास्य सकळ ।। ६७ ।। मग अपेक्षित जें आपुलें । तेंही सांगती पुसिलें । जेणें अंतःकरण बोधलें । संकल्पा नये ।। ६८ ।।

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव । येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ।। ३५ ।।

जयाचेनि वाक्यउजिवडें । जाहलें चित्त निधडें । ब्रह्माचेनि पाडें । निःशंकु होय ।। ६९ ।। ते वेळीं आपणपेया सहितें । इयें अशेषेंही भूतें । माझां स्वरूपीं अखंडितें । देखशी तूं ।। १७० ।। ऐसें ज्ञानप्रकाशें पाहेल । तैं मोहांधकारु जाईल । जैं गुरुकृपा होईल । पार्था गा ।। ७१ ।।

संयमरूप अग्नीची सेवा घडत नाही, योग व यज्ञ ज्यांच्या हातून मुळीच होत नाही, त्या इतर लोकांना विरक्ति माळ घालीत नाही. १५४. ज्यांचे ऐहिक नीट नाही, त्यांच्या परलोकाची गोष्ट कशाला विचारतोस ? म्हणून अर्जुना, ती गोष्ट व्यर्थ कशाला सांगू ? १५५.

याप्रमाणे पुष्कळ प्रकारच्या यज्ञांचा वेदांतून विस्तार झाला आहे. हे सर्व यज्ञ कर्मांपासून होणारे आहेत असे जाण. असे जाणल्याने तू (संसारबंधनापासून) मुक्त होशील. ३२.

असे पुष्कळ प्रकारचे जे अनेक यज्ञ तुला सांगितले, ते वेदानेच चांगल्या विस्ताराने सांगितले आहेत. १५६. परंतु त्या विस्ताराशी आपल्याला काय करावयाचे आहे ? (तात्पर्य) असे समज की, हे (मागे सांगितलेले यज्ञादिक) सर्व कर्मांपासूनच उत्पन्न होतात. एवढे जाणले की आपोआपच कर्मबंधाची बाधा होणार नाही. १५७.

हे शत्रुतापना, द्रव्यसाधनाने साध्य होणाऱ्या यज्ञापेक्षा ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ आहे. हे पार्था, सर्व प्रकारच्या सर्व कर्मांचे पर्यवसान ज्ञानामध्ये होते. ३३.

अर्जुना, वेद ज्याचे मूळ आहे, (ज्यात क्रियांचा विशेष खटाटोप आहे,) व ज्यापासून अपूर्व असे स्वर्गसुखाचे फल प्राप्त होते; १५८. ते द्रव्यादि यज्ञ खरे आहेत; पण ताऱ्यांच्या तेजाचा डौल जसा सूर्यापुढे चालत नाही तशी ज्ञानयज्ञाची सर त्यांना येत नाही. १५९. पहा, परमात्मस्वरूप सुखाचा ठेवा हस्तगत करण्याकरिता, योगी लोक जे ज्ञानरूपी अंजन बुद्धिरूप डोळ्यांमध्ये घालण्याला कधीहि विसंबत नाहीत; १६०. जे चालू कर्माच्या समाप्तीचे ठिकाण आहे, जे कर्मातीत ज्ञानाची खाण आहे, (आत्मसुखार्थ) जे भुकेले आहेत; त्यांच्या साधनाची जे तृप्ति आहे; १६१. ज्याच्या ठिकाणी प्रवृत्ति पांगळी होते, तर्काची दृष्टि जाते, ज्याच्या योगाने इंद्रियांना विषयांचा विसर पडतो; १६२. मनाचे मनपण नाहीसे होते, बोलाचा बोलकेपणा थांबतो, ज्यामध्ये ज्ञेय (जाणावयाची वस्तु - ब्रह्म) प्रत्यक्ष सांपडते; १६३. ज्याच्या ठिकाणी वैराग्याचे दारिद्र्य दूर होते, विवेकाचा हावरेपणा खुंटतो आणि ज्याच्या ठिकाणी न पाहता (आपो-आपच) आत्मस्वरूप दिसते. १६४.

(आचार्यांकडे जाऊन त्यांना) प्रणिपात करणे, प्रश्न करणे, सेवा करणे अशारीतीने ते ज्ञान प्राप्त करून घे. ज्ञानसंपन्न व अनुभवी आचार्य त्या ज्ञानाचा तुला उपदेश करतील. ३४.

अरे अर्जुना, ते उत्तम ज्ञान जर लाभावे असे मनात असेल, तर या संतांस सर्वस्वेकरून तू भजावेस. १६५. कारण ते ज्ञानाचे घर आहेत. त्यांची सेवा हा त्या घराचा उंबरठा आहे; अर्जुना, तू सेवा करून तो स्वाधीन करून घे. १६६. एवढ्याकरिता शरीराने, मनाने व जीवाने त्यांच्या चरणी लागावेस आणि अभिमान सोडून त्यांची सर्व सेवा करावीस. १६७. मग आपले जे इच्छित असेल, ते त्यांना विचारले असता ते सांगतात. त्या त्यांच्या उपदेशाने अंतःकरण ज्ञानसंपन्न होऊन पुन्हा संकल्पाकडे वळणार नाही. १६८.

हे पांडवा, हे ज्ञान झाल्यावर तुला याप्रमाणे पुन्हा मोह होणार नाही. आत्मस्वरूप जो मी, त्या माझ्या ठिकाणी सर्व भूतमात्र आहेत, असे या ज्ञानाच्या योगाने तू पाहशील. ३५.

त्यांच्या उपदेशरूप उजेडाने निर्धास्त झालेले चित्त ब्रह्माप्रमाणे शंकारहित होते. १६९. त्या वेळी आपल्यासहित ही सर्व भूते माझ्या स्वरूपात तू निरंतर पाहशील. ७०. अरे पार्था, ज्या वेळी श्रीगुरूची कृपा होईल, त्या वेळी असा ज्ञान-प्रकाशाचा उदय होईल; आणि मग त्या वेळी मोहरूप अंधकार नाहीसा होईल. १७१.

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

जरी कल्मषांचा आगरु । तूं भ्रांतीचा सागरु । व्यामोहाचा डोंगरु । होउनि अससी ॥ ७२ ॥ तऱ्ही ज्ञानशक्तिचेनि पाडें । हें आघवेंचि गा थोकडें । ऐसें सामर्थ्य असे चोखडें । ज्ञानीं इये ॥ ७३ ॥ देखें विश्वभ्रमाऐसा । जो अमूर्ताचा कडवसा । तो जयाचिया प्रकाशा । पुरेचिना ॥ ७४ ॥ तया कायसे हे मनोमळ । हें बोलतांचि अति किडाळ । नाहीं येणें पाडें ढिसाळ । दुजें जगीं ॥ ७५ ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

सांगें भुवनत्रयाची काजळी । जे गगनामाजि उधवली । तिये प्रळयींचे वाहटुळी । काय अभ्र पुरे ॥ ७६ ॥ कीं पवनाचेनि कोपें । पाणियेंचि जो पळिपे । तो प्रळयानळु दडपे । तृणे काष्ठें काइ ॥ ७७ ॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

म्हणोनि असो हें न घडे । तें विचारितांचि असंगडें । पुढती ज्ञानाचेनि पाडें । पवित्र न दिसे ॥ ७८ ॥ एथ ज्ञान हें उत्तम होये । आणिकही एक तैसें कें आहे । जैसें चैतन्य कां नोहे । दुसरें गा ॥ ७९ ॥ या महातेजाचेनि कसें । जरी चोखाळु प्रतिबिंब दिसे । कां गिंवसिलें गिंवसे । आकाश हें ॥ १८० ॥ ना तरी पृथ्वीचेनि पाडें । कांटाळें जरी जोडे । तरी उपमा ज्ञानीं घडे । पंडुकुमरा ॥ ८१ ॥ म्हणूनि बहुतीं परी पाहतां । पुढतपुढतीं निर्धारितां । हे ज्ञानाची पवित्रता । ज्ञानींचि आथि ॥ ८२ ॥ जैसी अमृताची चवी निवडिजे । तरी अमृताचिसारिखी म्हणिजे । तैसें ज्ञान हें उपमिजे । ज्ञानेंसींचि ॥ ८३ ॥ आतां यावरी जें बोलणें । तें वायांचि वेळु फेडणें । तंव सांचचि जी हें पार्थु म्हणे । जें बोलत असां ॥ ८४ ॥ परि तेंचि ज्ञान केवीं जाणावें । ऐसें अर्जुनें जंव पुसावें । तंव तें मनोगत देवें । जाणितलें ॥ ८५ ॥ मग म्हणतसे किरीटी । आतां चित्त देयीं इये गोठी । सांगेन ज्ञानाचिये भेटी । उपाय तुज ॥ ८६ ॥

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः । ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

तरी आत्मसुखाचिया गोडिया । विटे जो कां सकळ विषयां । जयाचां ठायीं इंद्रियां । मानु नाहीं ॥ ८७ ॥ जो मनासीं चाड न सांगे । जो प्रकृतीचें केलें नेघे । जो श्रद्धेचेनि संभोगें । सुखिया जाहला ॥ ८८ ॥ तयातेंचि गिंवसित । हें ज्ञान पावे निश्चित । जयामाजि अचुंबित । शांति असे ॥ ८९ ॥

सर्व पापी माणसांमध्ये अत्यंत पाप करणारा जरी तू असलास तरी ज्ञानरूपी नौकेने सर्व पातके तू तरून जाशील. ३६.

तू पापाचे आगर, भ्रांतीचा सागर किंवा व्यामोहाचा (मनाच्या घोटाळ्याचा) डोंगर जरी असलास; १७२. तरी ज्ञानशक्तीच्या पुढे बाबा, हे सगळे किरकोळ आहेत. असे या ज्ञानाच्या अंगी निर्दोष सामर्थ्य आहे. १७३. पहा, निराकार परमात्म्याची पडछाया म्हणून असणारा हा जो जगताचा पसारा, तो देखील ज्या ज्ञानाच्या प्रकाशाला पुरत नाही; (विश्वाचा निरास करणे याचीहि ज्या ज्ञानाच्या सामर्थ्यापुढे किंमत नाही;) १७४. त्या ज्ञानाला हे मनातील मळ म्हणजे काय आहेत ? पण अशी तुलना करणे, हेच अनुचित आहे. (वास्तविक पाहता) यांच्यासारखे समर्थ जगात दुसरे काही नाही. १७५.

हे अर्जुना, प्रज्वलित केलेला अग्नि जसा काष्ठाचे भस्म करून टाकतो, तसा ज्ञानरूपी अग्नि सर्व कर्मांना भस्म करून टाकतो. ३७.

तिन्ही लोकांची राख आकाशात उडवून देणारी जी प्रलयकाळची वावटळ, तिच्यापुढे ढग काय टिकणार आहेत ? सांग बरे. १७६. अथवा, वाऱ्याच्या क्षोभाने जो प्रलयकाळचा अग्नि केवळ पाण्यानेच पेटतो, तो गवत व काष्टे यांनी दबेल काय ? १७७.

ज्ञानासारखी पवित्र करणारी वस्तु या जगामध्ये कोणतीहि नाही. योगाचरणाने स्वतः योग्यता प्राप्त झालेल्याला (मुमुक्षूला) हे आत्मविषयक ज्ञान यथाकाळी प्राप्त होते. ३८.

असो ! म्हणून असे घडणे अशक्य आहे. यावर विचार केला तरी हे अशक्य आहे असे दिसते. एकंदरीत पाहता ज्ञानासारखे पवित्र कांही नाही. १७८. इहलोकी ज्ञान हे उत्तम आहे. अरे, ज्याप्रमाणे दुसरे चैतन्य नाही, त्याप्रमाणे (ज्ञानाइतके उत्तम) दुसरे कोठे आहे ? १७९. या सूर्याच्या कसोटीला लावून पाहता, त्याचे प्रतिबिंब जर तेजस्वी आहे असे आढळेल किंवा आकाशाला कवळू जाता, जर कवळता येईल; १८०. अथवा, योग्यतेने पृथ्वीच्या तोलाचे जर कांही मिळेल, तरच अर्जुना, ज्ञानाला उपमा सापडेल. १८१. म्हणून अनेक प्रकारानी विचार केला असता व पुनः पुन्हा निर्णय करून पाहिले असता असे दिसते की, ज्ञानाची पवित्रता ही फक्त ज्ञानाचेच ठिकाणी आहे. १८२. अमृताची चव कशासारखी आहे, हे निवडू जाता ती अमृतासारखीच आहे, असे ज्याप्रमाणे म्हणावे लागते, त्याप्रमाणेच ज्ञानाला ज्ञानाचीच उपमा देणे भाग आहे. १८३. आता (यापेक्षा ज्ञानाच्या महतीविषयी) जास्त बोलणे म्हणजे केवळ वेळ फुकट घालविणे होय. यावर अर्जुन म्हणाला, महाराज, आपण जे बोलत आहात ते खरेच आहे. १८४. पण तेच ज्ञान कसे प्राप्त करून घ्यावे, असे अर्जुन विचारणार तोच ते त्याचे मनोगत देवाने जाणले. १८५. मग देव म्हणाले, अर्जुना, ज्ञानाच्या प्राप्तीचा उपाय मी तुला सांगतो. आता या गोष्टीकडे नीट चित्त दे. १८६.

श्रद्धावान्, तत्पर आणि जितेंद्रिय अशा मनुष्याला ज्ञान प्राप्त होते. ज्ञान प्राप्त झाल्याबरोबर अत्यंत श्रेष्ठ अशी शांति त्याला प्राप्त होते. ३९.

तर आत्मसुखाची चटक लागल्यामुळे, जो सर्व विषयांना विटतो, ज्याच्या ठिकाणी इंद्रियांचा बडेजाव नसतो; १८७. जो कशाचीहि इच्छा मनात येऊ देत नाही, जो प्रकृतीकडून होणारी कर्मे (त्या कर्मांचे कर्तृत्व) आपल्याकडे घेत नाही, श्रद्धेच्या उपभोगाने जो सुखी झालेला असतो; १८८. ज्या ज्ञानात निर्भेळ शांतीची वसति असते, ते ज्ञान त्याला शोधीत येऊन निश्चित प्राप्त होते. १८९. ते ज्ञान अंतःकरणात

तें ज्ञान हृदयीं प्रतिष्ठे। आणि शांतीचा अंकुर फुटे । मग विस्तार बहु प्रकटे। आत्मबोधाचा ।। १९० ।। मग जेउती वास पाहिजे। तेउति शांतीचि देखिजे। तेथ अपारा पारु नेणिजे। निर्धारितां ।। ९१ ।। ऐसा हा उत्तरोत्तरु। ज्ञानबीजाचा विस्तारु। सांगतां असे अपारु। परि असो आतां ।। ९२ ।।

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति। नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ।। ४० ।।

ऐकें जया प्राणियाचां ठायीं। इया ज्ञानाची आवडी नाहीं। तयाचें जियालें म्हणों काई। वरी मरण चांग ।। ९३ ।। शून्य जैसें गृह। कां चैतन्येंवीण देह। तैसे जीवित तें संमोह। ज्ञानहीना ।। ९४ ।। अथवा ज्ञान कीर आपु नोहे। परी ते चाड एकी जरी वाहे। तरी तेथ जिव्हाळा कांहीं आहे। प्राप्तीचा पै ।। ९५ ।। वांचूनि ज्ञानाची गोठी कायसी। परि ते आस्थाही न धरी मानसीं। तरी तो संशयरूप हुताशीं। पडिला जाण ।। ९६ ।। जे अमृतही परि नावडे। ऐसें सावियाचि आरोचकु जैं पडे। तैं मरण आलें असें फुडें। जाणों ये कीं ।। ९७ ।। तैसा विषयसुखें रंजे। जो ज्ञानेंसींचि माजे। तो संशयें अंगीकारिजे। एथ भ्रांति नाहीं ।। ९८ ।। मग संशयीं जरी पडला। तरी निभ्रांत जाणें नासला। तो ऐहिकपरत्रा मुकला। सुखासि गा ।। ९९ ।। जया काळज्वरु आंगीं बाणे। तो शीतोष्णें जैशीं नेणे। आगी आणि चांदिणें। सरिसेंचि मानी ।। २०० ।। तैसें साच आणि लटिकें। विरुद्ध आणि निकें। संशयी तो नोळखें। हिताहित ।। १ ।। हा रात्रिदिवसु पाहीं। जैसा जात्यंधा ठाउवा नाहीं। तैसें संशयीं असतां कांहीं। मना नये ।। २ ।। म्हणऊनि संशयाहूनि थोर। आणिक नाहीं पाप घोर। हा विनाशाची वागुर। प्राणियासी ।। ३ ।। येणें कारणें तुवां त्यजावा। आधीं हाचि एकु जिणावा। जो ज्ञानाचिया अभावा-। माजि असे ।। ४ ।। जैं अज्ञानाचें गडद पडे। तैं हा बहुवस मनीं वाढे। म्हणोनि सर्वथा मागु मोडे। विश्वासाचा ।। ५ ।। हृदयीं हाचि न समाये। बुद्धीतें गिंवसूनि ठाये। तेथ संशयात्मक होये। लोकत्रय ।। ६ ।।

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम्। आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।। ४१ ।।

ऐसा जरी थोरावे। तरी उपायें एकें आंगवे। जरी हातीं होय बरवें। ज्ञानखड्ग ।। ७ ।। तरी तेणें ज्ञानशस्त्रें तिखटें। निखळु हा निवटे। मग निःशेष खता फिटे। मानसींचा ।। ८ ।।

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः। छित्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ।। ४२ ।।

स्थिर होते आणि मग शांतीचा अंकुर फुटतो. मग आत्मज्ञानाचा विस्तार पुष्कळच प्रकट होतो. १९० मग जिकडे पाहील, तिकडे त्याला शांतीच दिसते. त्या अमर्याद शांतीचे पैलतीर कुठे आहे, ते विचार करूनहि समजत नाही. १९१. अशा या ज्ञानरूप बीजाचा उत्तरोत्तर होत जाणारा विस्तार सांगू लागलो, तर तो अपार आहे पण ते आता राहू दे. १९२.

आत्मज्ञानहीन, श्रद्धाहीन आणि संशयी मनुष्य नाश पावतो. (त्यातून) संशयी मनुष्याला तर इहलोक साधत नाही, परलोकहि साधत नाही आणि सुखहि मिळत नाही. ४०.

ऐक. ज्या प्राण्याच्या ठिकाणी या ज्ञानाची आवड नाही, त्याच्या जगण्याला काय म्हणावे ? त्यापेक्षा मरण बरे. १९३. जसे ओसाड घर किंवा जसा प्राणरहित देह (व्यर्थ होय) तसे ज्ञानहीनास जीवित हे केवळ शून्यवत् आहे. १९४. अथवा, खरोखर ज्ञानाची प्राप्ति झालेली नसली, पण त्याची नुसती इच्छा जरी मनुष्याने बाळगली, तरी त्याला ज्ञान प्राप्त होण्याची काहीतरी आशा आहे. १९५. एरवी ज्ञानाची गोष्ट कशाला ? पण जो त्याच्याबद्दल मनात आस्थाहि बाळगीत नाही, तो संशयरूप अग्नीत पडला, असे समज. १९६. अमृतहि आवडत नाही, अशी अरुची ज्या वेळेस स्वभावतःच येते, त्या वेळेला मरण ओढवले आहे असे निश्चित समजावे. १९७. त्याप्रमाणे जो विषयसुखाने रंगून जातो व ज्ञानाविषयी जो बेपर्वा असतो, तो संशयाने घेरला जाईल, यात संशय नाही. १९८. अशा रीतीने जो संशयात पडला, त्याचा निःसंशय घात झाला असे समज. तो इहपरलोकातील सुखाला आंचवला. १९९. ज्याला विषमज्वर झालेला असतो, त्याला जसे शीत-उष्ण कांही कळत नाही, तो अग्नि आणि चांदणे ही दोन्ही सारखीच मानतो; २००. त्याप्रमाणे खरे आणि खोटे, प्रतिकूल आणि अनुकूल, हित व अहित ही संशयग्रस्त मनुष्याला ओळखता येत नाहीत. २०१. पहा, ही रात्र आणि हा दिवस, असे जन्मांधाला ज्याप्रमाणे ठाऊक नसते, त्याप्रमाणे जोपर्यंत (मनुष्य) संशयग्रस्त आहे, तोपर्यंत त्याच्या मनाला कांहीच पटत नाही. २०२. म्हणून संशयापेक्षा मोठे असे दुसरे घोर पातक कोणतेच नाही. हा संशय प्राण्याला विनाशाचे एक जाळेच आहे. २०३. एवढ्याकरिता तू याचा त्याग करावा. जेथे ज्ञानाचा अभाव असतो तेथेच जो असतो त्या या एकट्यालाच पहिल्याने जिंकावे. २०४. जेव्हां अज्ञानाचा गाढ अंधार पडतो, तेव्हां हा मनात फार वाढतो. म्हणून श्रद्धेचा मार्ग अगदीच बंद पडतो. २०५. हा फक्त हृदयालाच व्यापून रहातो असे नाही; तर बुद्धीलाहि व्यापून टाकतो. त्या वेळी तिन्ही लोक संशयरूप होऊन जातात. २०६.

हे धनंजया, योगाने ज्यांनी सर्व कर्मांचा संन्यास केला आहे (ज्यांची कर्मे नाश पावली आहेत) आणि अद्वैत ज्ञानाने ज्यांचे संशय नष्ट झाले आहेत, अशा आत्मवेत्त्या (ज्ञानी) मनुष्यांना, कर्मे बाधत नाहीत. ४१.

एवढा जरी तो वाढला, तरी एका उपायाने तो जिंकता येतो. चांगले ज्ञानरूप खड्ग जर हाती असेल, २०७. तर त्या ज्ञानरूपी तीक्ष्ण शस्त्राने हा संपूर्ण नाश पावतो. मग मनावरील सर्व मळ निःशेष नाहीसा होतो. २०८.

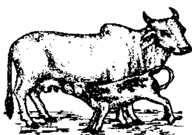
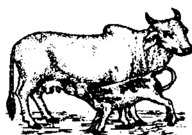
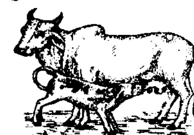
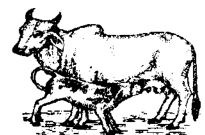
म्हणून अज्ञानापासून उत्पन्न झालेल्या व स्वतःच्या हृदयाच्या ठिकाणी असलेल्या या संशयाचा ज्ञानरूपी खड्गाने छेद करून (आपल्या क्षात्रधर्माला उचित अशा) कर्मयोगाचा अवलंब कर. हे भरतकुलोत्पन्ना, युद्धाला उभा रहा. ४२.

याकारणें पार्था । उठीं वेगीं वरौता । नाशु करोनि हृदयस्था । संशयासी ॥ ९ ॥ ऐसें सर्वज्ञानाचा बापु । जो कृष्ण ज्ञानदीपु । तो म्हणतसे सकृपु । ऐकें राया ॥ २१० ॥ तंव या पूर्वापर बोलाचा । विचारूनि कुमरु पंडूचा । कैसा प्रश्नु हन अवसरींचा । करिता होईल ॥ ११ ॥ ते कथेची संगति । भावाची संपत्ति । रसाची उन्नति । म्हणिपेल पुढां ॥ १२ ॥ जयाचिया बरवेपणीं । कीजे आठां रसांची ओवाळणी । जो सज्जनाचिये आयणी । विसांवा जगीं ॥ १३ ॥ तो शांतुचि अभिनवेल । ते परियसा मर्‍हाठे बोल । जे समुद्राहूनि खोल । अर्थभरित ॥ १४ ॥ जैसें बिंब तरी बचकें एवढें । परि प्रकाशा त्रैलोक्य थोकडें । शब्दाची व्याप्ति तेणें पाडें । अनुभवावी ॥ १५ ॥ ना तरी कामितयाचिया इच्छा । फळे कल्पवृक्षु जैसा । बोलु व्यापकु होय तैसा । तरी अवधान द्यावें ॥ १६ ॥ हें असो काय म्हणावें । सर्वज्ञु जाणती स्वभावें । तरी निकें चित्त द्यावें । हे विनंति माझी ॥ १७ ॥ जेथ साहित्य आणि शांति । हे रेखा दिसे बोलती । जैसी लावण्यगुणकुळवती । आणि पतिव्रता ॥ १८ ॥ आधींचि साखर आवडे । आंणि तेचि जरी ओखदीं जोडे । तरी सेवावी ना कां कोडें । नावानावा ॥ १९ ॥ सहजें मलयानिलु मंद सुगंधु । तया अमृताचा होय स्वादु । आणि तेथेंचि जोडे नादु । जरी दैवगत्या ॥ २२० ॥ तरी स्पर्शें सर्वांग निववी । स्वादें जिव्हेतें नाचवी । तेवींचि कानाकरवीं । म्हणवी बापु माझा ॥ २१ ॥ तैसें कथेचें इये ऐकणें । एक श्रवणासि होय पारणें । आणि संसारदुःख मूळवणें । विकृतीविणें ॥ २२ ॥ जरी मंत्रेंचि वैरी मरें । तरी वायांचि कां बांधावीं कटारें । रोग जाय दुधें साखरे । तरी निंब कां पियावा ॥ २३ ॥ तैसा मनाचा मारु न करितां । आणि इंद्रियां दुःख न देतां । एथ मोक्षु असे आयता । श्रवणाचिमाजी ॥ २४ ॥ म्हणोनि आथिलिया आराणूका । गीतार्थु हा निका । ज्ञानदेवो म्हणे आइका । निवृत्तिदासु ॥ २२५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानकर्मसंन्यासयोगोनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(श्लोक ४२, ओव्या २२५)

॥ श्रीसच्चिदानंदार्पणमस्तु ॥

एवढ्याकरिता अर्जुना, अंतःकरणात असलेल्या सर्व संशयाचा नाश करून लवकर ऊठ पाहू ! २०९. (संजय म्हणाला), राजा धृतराष्ट्रा, ऐक ! सर्व ज्ञानाचा जनक व ज्ञानाचा केवळ दीपच, असा जो श्रीकृष्ण तो मोठ्या कृपाळूपणाने (याप्रमाणे) अर्जुनास बोलला. २१०. पुढे या मागच्या - पुढच्या बोलण्याचा विचार करून, अर्जुन कसा समयोचित प्रश्न विचारील; २११. ती संगतवार कथा, ती अर्थाची खाण, तो रसाचा उत्कर्ष, पुढे सांगण्यात येईल. २१२. ज्याच्या चांगलेपणावरून बाकीचे आठहि रस ओवाळून टाकावे, जो या जगात सज्जनांच्या बुद्धीचे विश्रांतिस्थान आहे; २१३. तो शांतरसच ज्यात अपूर्वतेने प्रगटेल, जे अर्थपूर्ण व समुद्रापेक्षा गंभीर आहेत, ते मराठी बोल ऐका. २१४. सूर्यबिंब जरी बचकेएवढे दिसते, तरी त्याच्या प्रकाशाला त्रिभुवन अपुरे पडते; त्याचप्रमाणे या शब्दांची व्याप्ति आहे, असे अनुभवास येईल. २१५. अथवा इच्छा करणाऱ्याच्या संकल्पाप्रमाणे कल्पवृक्ष फले देतो, त्याप्रमाणे हे बोल व्यापक आहेत, म्हणून नीट लक्ष द्यावे. २१६. पण हे राहू द्या. जास्त काय सांगावे ? जे सर्वज्ञ आहेत, त्यांना आपोआप समजतेच आहे. तरी नीट लक्ष द्यावे. हीच माझी विनंती आहे. २१७. ज्याप्रमाणे (एखादी स्त्री) रूप, गुण आणि कुल यांनी युक्त आणि पतिव्रताहि असावी, त्याप्रमाणे या बोलण्याच्या पद्धतीत शांतरसाला अलंकाराची जोड दिलेली दिसेल. २१८. आधीच साखर प्रिय आणि त्यात तीच जर औषध म्हणून मिळाली, तर मग आनंदाने तिचे वारंवार सेवन कां न करावे ? २१९. मलय पर्वतावरील वारा स्वभावतःच मंद सुगंधी असतो, त्यातच जर त्याला अमृताची गोडी प्राप्त होईल आणि दैवयोगाने त्याच्या ठिकाणीच सुस्वर उत्पन्न होईल; २२०. तर तो आपल्या स्पर्शाने सर्व शरीर शांत करील, आपल्या गोडीने जिभेला नाचवील, त्याप्रमाणे कानांकडून वाहवा म्हणवील. २२१. तसेच या कथेच्या श्रवणाने होणार आहे. एकतर कानाचे पारणे फिटेल आणि दुसरे अनायासे संसारदुःखाचे समूळ उच्चाटन होईल. २२२. जर मंत्रप्रयोगानेच शत्रूस ठार करता येईल, तर कमरेस कट्यार व्यर्थ कां बांधून ठेवावी ? जर दुधाने व साखरेनेच रोग नाहीसा होईल, तर कडुनिंबाचा रस पिण्याचे काय कारण ? २२३. त्याप्रमाणे मनाला न मारता, इंद्रियांना दुःख न देता, येथे (नुसत्या) ऐकण्यानेच घरबसल्या मोक्ष मिळणारा आहे. २२४. म्हणून प्रसन्न मनाने हा गीतार्थ चांगला ऐका, असे निवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानदेव म्हणतात. २२५.

